

İRAN'DA TÜRKMEN HALKI VE AĞZININ TARİHİ GELİŞİMİ

Prof. Dr. Salim CÖHCE*

Türklerin, tarihin en eski çağlarından beri Çin Seddi'nden Tuna boylarına, Sibiry tundralarından Hint Okyanusu ile Büyük Sahra çölüne kadar uzanan geniş bir coğrafyada, çeşitli kültür ve medeniyet çevreleri içerisinde aynı anda, ya da değişik zamanlarda kendi özgün kültürleriyle varlıklarını sürdürüp etkili oldukları bilinmektedir.¹ Bu olguyu, M.S. IV. yüzyıldan itibaren bütün yönleriyle belli başlı tarih kaynaklarından takip etmek mümkündür.² Türklerin başlangıçtan bu yana anayurt dışında etkili olup adeta ikinci bir vatan haline getirdikleri alanların başında hiç şüphesiz daha ilk çağlardan itibaren Türkistan, Çin ve Hindistan'ı Kafkaslar, Anadolu ve doğu Akdeniz üzerinden batıya bağlayan belli başlı yollar üzerinde bulunan, aynı zamanda en eski çağlardan beri kendi iç ulaşımını sağlayan gelişmiş bir yol sistemine sahip bulunan günümüzdeki İran coğrafyası yer almaktadır.³

Ünlü İran destanı Şehname ile Türk destanı Alp Er Tunga, Türklerin İran coğrafyasıyla ilgisinin çok eski devirlere hatta tarih öncesi çağlara kadar uzandığını gösterecek mahiyettedir.⁴ Bu halk edebiyatı ürünlerinin ortak konusu olan İran-Turan

* İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bu hususta geniş bilgi için bkz., A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul 1940, s.105-181; L. Rasyonı, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993, s.1-235; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s.27-192

² Bu kaynakların genel bir dökümü için bkz., A. Z. V. Togan, *Tarihte Usul*, İstanbul 1985, s.179-290; L. Rasyonı, s.283-384

³ A. Kafkasyalı, *İran Türkleri Aşık Muhitleri*, Erzurum 2006, s.17.

⁴ Bkz., Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1997, s.36-45; Salim Cöhce, "Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hakimiyeti'nin Tesisi", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri I*, (Hatay 25-29 Ekim 2000) Ankara

mücadelesi⁵ bir kısım yönleriyle tarihî kayıtlara da intikal ederek günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. Ona rağmen tarihî kaynaklar Türk-İran münasebetlerinin şimdilik M.Ö. I. binden başlatılmasına imkân tanımaktadır.⁶ Nitekim M.Ö. V. yüzyılda ünlü Pers hükümdarı Kirus ile Saka hükümdarı Tomris (Temür) arasındaki mücadele⁷ ile başlayan bu ilişkiler Milat başlarından itibaren Türklerin değişik zamanlarda İran coğrafyasını doğudan ve batıdan yani Ceyhun ile Kafkaslar üzerinden sıkıştırmalarıyla devam edecektir.⁸ Nitekim Ermeni kaynaklarından Moses Horanatsi

2001, s.139 vd'dan naklen: Bunların dışında da destanî çağda Türklerin İran'a yerleşmeye başlaması Oğuz'un günümüzde Ortadoğu olarak anılan bölgeyi zaptıyla başlar. [Bkz., A. Z. V. Togan, *Oğuz Destanı (Resideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlil)*, İstanbul 1972, s.39] Esasen, Oğuz Han'a İran, Rum, Suriye ve Mısır seferleri isnat edilirken muhtemelen Sakalara dair rivayetlerin bakiyeleri esas alınmış Selçuklu ve İlhanlı devrine dair bazı teferruat da ilave edilmiş olmalıdır. Yani Oğuzname her halükârda ilk çağlarda Önsya'ya gelip İran, Anadolu ve Suriye taraflarını zapt eden bir Türk hükümdarına ait kıssaları zikretmektedir. Bkz. A. Z. V. Togan, *Oğuz Destanı...*, s.93, 120

⁵ Bu mücadeleler için bkz., O. Karatay, *İran ile Turan; Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Ankara 2003, s.148-188

⁶ M.Ö. 662'de, Kimmerleri takiben Kafkasları aşip Gence merkez olmak üzere büyük bir devlet kuran Saka boylarından Goglar/Gökler, [Bunların Türk olduğu hususunda bkz., Süryani Mihael, *Vekâyinâme II, (1042-1195)*, Ankara 1944, s.13 (TTK Kütüphanesi, H. Andreasyan tercümesi.)] hükümdarları Meduva ya da Heredot'un kaydettiği şekliyle Madyas [Bkz., Heredotos, *Heredot Târihi*, (nşr. M. Ökmen-A. Erhat), İstanbul 1973, s.60, (Kitap I, 103-106)] önderliğinde Doğu Anadolu, Batı İran ile bugünkü Suriye ve Filistin'i zapt ederek burada yirmi sekiz yıl hüküm sürmüştür. [Bkz., Strabon, *Geographie VIII*, (nşr. F. Lasserre), Paris 1975, s.123, (Livre XI, 14,5); E.H. Minns, "The Scythians and Northern Nomads", *The Cambridge Ancient History III*, Cambridge 1970, s.189] Ama bu Türk grubu bölgede uzun ömürlü bir siyasî teşekkül meydana getiremeden İran hükümdarı Kiyaksares (Keyhüsrev) tarafından ortadan kaldırılacaktır. [Salim Cöhce, "Doğu Akdeniz Çevresinde..", s.139 ; Ayrıca bkz., Strabon, s.85 (Livre XI, 8,5)] Saka hükümdarı Meduva ya da Madyas'ın aynı zamanda Türklerin atası sayılan efsanevi Türk hükümdarı Alp Er Tunga olduğuna dair bkz., A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s.166 vd.

⁷ Heredotos, s.85 vd. (Kitap I, 207-215); O. Karatay, s.171 vd.

⁸ A. Kafkasyalı, s. 18vd. ; Bu gelişmelere örnek vermek gerekirse Roma İmparatoru I. Theodosios'un (375-395) ölümüyle ortaya çıkan durumdan istifade etmek isteyen bazı Türk grupları, özellikle de Sabirler ile Bulgarlar ve bu grup içerisinde yer alan Borçalılar yerleşmiş oldukları Orta Kura havzasından Doğu Anadolu'da Mardin'e kadar akınlarda bulunurken aynı zamanda günümüz İran coğrafyasının batı kesimlerini de şiddetle vurmuşlardır. [Bkz., İ. Kafesoğlu, s.53 vd; B. Ögel vd, *Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara 1986, s.12 vd] Bu grupların

M. Ö. I. yüzyılda kalabalık Hun ve Bulgar gruplarının meskûn bulundukları Kafkas dağları ile Kura nehri arasındaki yurtlarında baş gösteren düzensizlik üzerine İran'a yönelindiklerini haber verir.⁹

Maveraünnehr bölgesinde de Kiyonitleri takip eden kalabalık Türk grupları 358 yılından itibaren Ceyhun'u geçerek özellikle Horasan yöresine yerleşmiş ve Akhunların batı kolunu oluşturan bu zümreler 555 yılına kadar bölgede etkili olmuştur.¹⁰ Ancak Türklerin İran coğrafyasına köklü bir şekilde yerleşmeye başlamaları İslâmiyeti kabullerinden sonra, yani VIII. yüzyılın başlarından itibaren mümkün olacaktır.¹¹ Bu yerleşme Samanoğulları (900-999),

faaliyetleri daha sonraki devirlerde de sürecek özellikle Bizans Sasani mücadelesinde belirleyici olacaktır. Bkz., P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (nşr., O. Karatay), Ankara 2002, s. 86; M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I*, İstanbul 1944, s. 167; M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi* (nşr., A. Batur), İstanbul 2004, s. 110 vd.

⁹ Moses Horanats'i, *History of the Armenians*, (nşr., R. W. Thomas), Harward 1980, s.145

¹⁰ M. Vivien Saint-Martin, *Les Huns Blancs ou Ephthalites des Historie*, Paris 1849 s.10vd.; A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.46 ; A. Attar, *İran'ın Etnik yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Ankara 2006, s.62vd.

¹¹ Türklerin günümüz Ortadoğu coğrafyasında, bu arada İran'da da etkili bir şekilde yerleşmeye başlaması Kadisiye, Celûle ve Nihavent savaşlarını kazanarak İran'ı baştan başa çiğneyen Arapların 643 yılından itibaren Ceyhun nehrini aşip Türk yurtlarına akınlarda bulunmasından sonradır. [Salim Cönce, "Doğu Akdeniz Çevresinde..", s.139 vd.; Bu gelişmelere dair geniş bilgi için ayrıca bkz., A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.74; H. D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s.3; R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s.6vd; Z. Kitapçı, *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı; Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar*, İstanbul 1988, s.48 vd] Kısa sürede Türk ülkelerini fethetmeye başlayan Arap valiler [Türk ülkelerine yönelik Arap fütuhâtı hakkında geniş bilgi için bkz. H.A.R.Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, (nşr.M.Hakkı), İstanbul 1930; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr. H.D. Yıldız), İstanbul 1981, s.233vd; Z. Kitapçı, *Yeni İslâm Târîhi ve Türkler I-II*, Konya 1994; H.D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.7vd; R.N. Frye-A. Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten X/37* (Ocak 1946), s. 104-129] ciddi bir harbe girmeden, yağmalarda ele geçirdikleri veya sulh yoluyla kendilerine katılan Türklerden bir kısmını sûratle İslâm hâkimiyeti altındaki bölgelere sevk ile oralara iskan edeceklerdir. Bkz., Bkz., Z. Kitapçı, "İslâmın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", *Türk Kültürü X/112* (Şubat 1972), s.217vd; konu hakkında ayrıca bkz., Z. Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul 1987, s.24

Gazneliler (955-1191), döneminde iyice gelişecektir. Nihayet İran, XI. yüzyılın ilk yarısında Ortadoğu'ya bütünüyle hâkim olan ve İslâm dünyasında günümüze kadar sürecek bir Türk tesiri dönemini yeniden başlatan Selçuklular eliyle daha XI. yüzyılın başlarında, Anadolu'dan önce tam bir Türk yurdu hâline getirilecektir.¹²

İslâm âleminin bir yandan mezhep ve ideoloji çatışmalarıyla boğuştuğu, diğer yandan da hızla parçalanmaya yüz tuttuğu bir sırada Selçukluların onu derleyip toparlayıp yeniden kuvvet ve kudret sahibi kılması¹³ X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan'da İslâmlaşma faaliyetlerinin had safhaya ulaşması sonucunda büyük Türkmen kütlelerinin Maveraünnehr üzerinden Horasan, İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya yönelmesiyle mümkün olmuştur.¹⁴ XI. yüzyılın başlarından itibaren birbirinin peşi sıra harekete geçen ve adeta bir insan seli haline dönüşen muhtelif Türkmen gruplarının bu göçü 1025'de, Gazneli Mahmud'un Selçukluların reisi Arslan Yabgu'yu tutuklayıp Kalincar kalesine hapsedmesinden¹⁵ sonra "Yabgulu/Navakkiye Türkmenleri" şeklinde anılmaya başlanacak olan Kızıl, Boğa, Yağmur, Göktaş gibi

¹² Bkz., O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2003, s.103-195; A. Kafkasyalı, s. 20 ; Esasen Horasan haricinde Rey, Tebriz ve Urmiye yöresi daha Selçuklulardan önce tam manasıyla bir Türk Yurdu haline gelmişti. Bu şehirler Selçuklular döneminde Türkmenlerin Anadolu'ya yaptıkları akınlara da merkez üssü olacaktır. [Bkz., Salim Cönce, "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu, (Diyarbakır 20-22 Mayıs 2004)*, Diyarbakır 2004, s.125-131] Esasen, Araplar İran içlerine doğru ilerlerken bazı bölgelerde Türklere de rastlamışlardı. Bkz., M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları II*, İstanbul 1989, s.20.

¹³ Bkz., O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s.XVIvd. ; .M. A. Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi (1961)*, Ankara 1962, s.89 (Ayrı Basım)

¹⁴ XI. yüzyılın başlarından itibaren çok genişleyen İslâmlaşma olgusu Müslüman Oğuzların artık güneye, İslâm ülkelerine yönelmesine imkan vermektedir. [Bkz., O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.7] Önceleri Kıpçak, Uygur-Karahitay baskısıyla başlayan Oğuz göçü zamanla Selçukluların önünden çekilmek veya onları takip etmek şeklinde gelişecektir. Ona rağmen bu göçlerin sebebi kaynaklarda hep "nüfus kesafeti, otlak darlığı ve hayvan çokluğu" olarak gösterilir. Bkz., Ravendî, *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr I*, (nşr., A. Ateş), Ankara 1957, s.85; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi I*, (nşr., Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, s.302; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi; el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi IX*, (nşr., A. Özeydin), İstanbul 1987, s.296-301; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî I*, (nşr.A. Habibî), Kabil 1963, s.245.

¹⁵ Bkz., Râvendî I, s.87vd.; İbnü'l-Esir IX, s. 292; M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I ; Kuruluş Devri*, Ankara 1989, s.78vd.

beylerin etrafında yer alan Türkmenlerin Tuğrul ya da Çağrı beyin emrine girmeyerek dörtbin çadırılık maiyetleri ile birlikte Horasan'a geçmeleriyle başlayacaktır.¹⁶

Sultan Mahmud'un müsaadesiyle Horasan'da varlığını sürdürmeye çalışan Oğuzlar,¹⁷ bir müddet sonra kendilerine hiç de dostça davranmayan Tus valisi Arslan Cazib'in takibatına uğramaktan kurtulamadı.¹⁸ İtaat etmek yerine kendilerini savunmayı, dolayısıyla savaşmayı tercih eden bu Türkmen gruplarının bazı başarılar elde etmeleri üzerine 1028'de bizzat harekete geçen Sultan Mahmud'un gönderdiği ordu tarafından ağır bir yenilgiye uğratılarak dağıtıldı.¹⁹ Yaklaşık ikibin çadırılık bir grup Azerbaycan'a geçip bölgenin hâkimi Vehsudan'ın hizmetine girerek, Anadolu'ya yapılan akınlara katılırken²⁰ geriye kalanlar Balkhan dağına sığındı.²¹ Bir müddet sonra Gazneli Mesud'un hizmetine giren bu Türkmenler,²² o arada Rey valisi Taşferas'ın düşmanlığıyla karşılaştı. Onun, 1033 yılında başta Yağmur olmak üzere elliye yakın Türkmen ileri gelenini öldürtmesi üzerine ayaklanan bu grup da Gazneli kuvvetlerini üst

¹⁶ M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu...*, s.116vd., 165vd.;

¹⁷ Gerdizî, *Tarih-i Gerdizî ; Zeynül-Ahbâr*, (nşr., A. Habibî), Tahran 1363, s.411; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, (nşr., Gani-Gıyas), Tahran 1324, s.68; Cüzcânî I, s.247; İbnü'l-Esir IX, s.295; S. Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, İstanbul 1994, s.68vd.

¹⁸ Arslan Cazib, daha işin başında Sultan Mahmud'un Türkmenlerin Horasan'a geçişine müsaade etmesine karşı çıkarak onları Ceyhun nehrine atmak suretiyle öldürmek gerektiğini ileri sürmüş, bu mümkün olmaz ise ok atamamaları için başparmaklarının kesilmesini teklif etmişti. Bkz., Gerdizî, s.411; İbnü'l-Esir IX, s.292, 363.

¹⁹ Bkz., Gerdizî, s.416; Ahmet Kesrevî, *Şehryârân-ı Gumnâm*, Tahran 1393, s.191; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1980, s.70; M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu...*, s.170vd.

²⁰ Bu akınlar için bkz., R. Grousset, *Histoire De L'Arménie, de Origines a1071*, Paris 1947, s.562vd; Bunların Boğa, Göktaş, Mansur ve Dana'ya bağlı Oğuzlar olduğu hususunda bkz., İbnü'l-Esir IX, s.295; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara 1988, s.23

²¹ Bunların Kızıl ve Yağmur'a bağlı Türkmenler oldukları hususunda bkz., Beyhakî, s.521; M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu...*, s.174

²² Mes'ud, Rey'e vali olarak gönderildiğinde Türkmenlerden Yağmur'u hizmetine alacak, [Bkz., İbnü'l-Esir IX, s.292] 1030 yılında tahta geçebilmek için mücadeleye başlayınca da Horasan'a dönmelerine müsaade ettiği Kızıl, Buğa, Göktaş ve diğer Türkmenlerden istifade edecektir. [Bkz., Beyhakî, s.68 ; Ahmet Kesrevî, s.192] Buğa ile Göktaş daha önce Azerbaycan'a giden grup içerisinde yer almaktaydı. Eğer o kayıt yanlış değilse, bunların bir müddet sonra Horasan'a geri döndükleri düşünülebilir.

üste mağlup ederek takriben 1036'da Boğa, Kızıl, Anasioğlu ve Göktaş gibi ırsi beylerin öncülüğünde Azerbaycan'a ulaştı.²³

Rey yöresinden çekilenlerle birlikte iyice güçlenen Türkmenlerden bir grup 1037 yılında Azerbaycan'dan hareketle Erran üzerinden güneye yöneldi. Bunlardan bir kısmı Doğu Anadolu bölgesine girerken²⁴ Vehsudan ile araları açılan diğer bir grup da 1038'de Azerbaycan'ı terk etti. Bunlardan bir kısmı Urmiye yöresinde toplanırken geriye kalanlardan Boğa Rey'e, Anasioğlu Kazvin'e Mansur ile Göktaş da Hemedan'a çekildi. Her şeye rağmen Azerbaycan'dan ayrılmayan bazı Türkmen grupları ise 1041'de Tebriz'de Vehsudan'ın tertip ettiği bir ziyafette otuz kadar önderini kaybettikten sonra Urmiye yöresine çekilecek ve Vangölü havzasına akınlar yaparak Bizans generali Haçik'i yenilgiye uğratacaktır.²⁵ O sırada el-Cezire ve Musul yörelerine ulaşmış bulunan Türkmen zümreleri de kuzeye yönelerek 1042'de Beçni kalesine taarruz etmiş ise de Anı valisi Gagik'in müdahalesi yüzünden burayı alamamış ancak yöreyi baştan aşağı yağmalayarak Azerbaycan'a çekilmiştir.²⁶

Çin'in kuzeyinde ortaya çıkan gelişmelere²⁷ bağlı olarak 1030-1040 yılları arasında Maveratinnehr ve Horasan bölgesi birincisinden daha güçlü yeni bir göç dalgasıyla karşı karşıya kalacaktır. Bu defa gelenler çoğunlukla Kuman-Kıpçak ve Kaylardan ibarettir.²⁸ Bu göçlerle iyice güçlenen Selçuklu ailesi müstakil devletini tesis edecek ve bütün Orta Doğu coğrafyası gibi İran da Selçuklular döneminde tarihinin her yönden en muhteşem dönemlerinden birini yaşayacaktır.²⁹ Selçukluların İran'da tesis ettikleri Türk varlığı XX. yüzyıl başlarına kadar bu ülkenin siyasi açıdan tamamen Türk

²³ Beyhakî, s.68; İbnü'l-Esir IX, s.293; Bu mücadeleler için ayrıca bkz., M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu...*, s.177-186; F. Sümer, *Oğuzlar...*, s.71vd; A. Sevim-Y. Yücel, *Türkiye Tarihi I*, Ankara 1990, s.30.

²⁴ Bkz., Gregory Abu'l-Farac I, s.295

²⁵ Bkz., İbnü'l-Esir IX, s.295vd.; M.A. Köymen, *"Anadolu'nun Fethi"*, s.90

²⁶ Bkz., Urfalı Mateos, *Vekayiname (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli, (1136-1162)*, (nşr., H.D. Andreasyan), Ankara 1987, s.74; A. Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s.24.; Bugünkü Erivan'ın kuzeydoğusunda, Gökçe gölden gelen Zengi suyu boyunda yer alan Beçni kalesinin 1021 yılında Türkmenler tarafından kuşatıldığına dair geniş bilgi için bkz., Ahmet Kesrevî, s.187vd.; İ. Kafesoğlu, *"Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti"*, M. Fuad Köprülü Armağanı (Melanges Fuat Köprülü), İstanbul 1953, s.273.

²⁷ Bu hususta bkz., Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.4vd.

²⁸ L. Rasonyi, s.11; Kayların Türkçeyi bildikleri halde farklı bir dil de konuşabildikleri ve Gazneli sarayının gözdelelerinden olduğu hakkında bkz., F. Köprülü, *"Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar"*, *Belleten VIII/31 (Temmuz 1944)*, s. 425-445

²⁹ Bkz., O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.305-400

hanedanlar tarafından kontrolünü mümkün kıldığı gibi dil, edebiyat, sosyal hayat velhasıl her yönden bu ülkenin kültür hayatını da günümüze kadar Türklerin belirlemesi sonucunu doğuracaktır ki, Selçuklu dönemi İran ve İslam tarihinde en önemli dönüm noktalarından biridir.

Selçukluları takiben İran'da gücünü büyük ölçüde Türkmenlerden alan Harzemşahlı, İlhanlı, Celayirli ve Timurluları bizatihi Türkmenlerin kurduğu Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar ve Kaçar hâkimiyetleri takip edecektir. Bunlardan Akkoyunlu Uzun Hasan'ın torunu Şah İsmail'in (1500-1524) Safevî Devleti'ni³⁰ kuruşu İran'da başlangıçta Türkmenlerin yeniden yegâne etkin güç haline gelmesini sağladı. Nitekim Şah İsmail döneminde Türk dili, edebiyatı, müziği, sosyal hayatı Selçuklu döneminin ihtişamını aratmayacak hatta bazı noktalarda o dönemi geride bırakacak bir seviyeye ulaşmıştır.³¹ Buna bağlı olarak İran Türkmenleri de en rahat dönemlerini yaşayacaktır. Ancak Şah İsmail'den sonra bu durum değişmeye başlayacak özellikle Şah Abbas (1587-1628) Türk kültürüne temel teşkil eden atlı-göçebe hayat tarzını sürdürüp müstakil yaşama isteğiyle merkezi idareyi pek benimsemeyen Türkmenleri hedef haline getirecektir. Nitekim Abbas, tahta çıktıktan hemen sonra Türkmenlerin siyasi alandaki gücünü kırabilmek için harekete geçti. Başta Afşar Korucubaşı Yusuf Han olmak üzere Türkmen beylerinin çoğunu öldürttü. Devletin kurucu unsurlarından olan Afşar, Dulkadır, Kaçar, Bayat gibi boyları kalabalık halde bulundukları yurtlarından çıkararak İran içlerine dağıttı. Mesela Kaçarları Azerbaycan'dan çıkardıktan sonra Gurgan bölgesine sürdü. Yöreye sevk ettiği çok sayıda Kürt'ü de Kaçarlar arasına serpiştirerek Borcnu, Kuçan ve Dergez'e yerleştirdi.³² Türkmenler devlet yönetiminden tamamen uzaklaştırılırken bazı boyların ırsi reisleri bertaraf edilerek yerlerine Gürcü Cemşit ve Nevruz Sultanlar gibi Türk olmayan kişiler boybeyi olarak atandı.³³

Şah Abbas'ın 1628'de ölümünden sonra Safevî Devleti gerilemeye başladı. Şah Hüseyin Mirza zamanında (1694-1722) bugünkü Afganistan'ın Herat ve Kandahar

³⁰ Bu devletin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz., A. Tacbahş, *İran der Zaman-ı Safevîyye*, Tebriz 1340; L.Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü*, Ankara, 1992; Ayrıca bkz., Ali Djafarpour, *Nadir Şah Devrinde Osmanlı İran Münasebetleri*, İstanbul 1977, s.13-47. (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi)

³¹ Ali Kafakasyalı, s.22 ;Ayrıca bkz., M. F. Köprülü, "Azerbaycan", *İA. II*, s. 113.

³² Bkz., Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu..*, s.148vd.

³³ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu..*, s.157

bölgesine hâkim olan Gilcailerden³⁴ Mir Mahmut, Kirman ve İsfahan yanında kısa bir süre içerisinde kuzeydeki Türk bölgeleri hariç İran'ın diğer yörelerini de ele geçirerek Hüseyin Mirza'yı tahttan çekilmeye mecbur bıraktı.³⁵ O arada bu gelişmeleri fırsat bilen Ruslar da 1723'de Derbent ile Bakü'yü işgal etti.³⁶ Bunu Osmanlıların ülkenin batı kısımlarına girerek 1727'de Azerbaycan, Karabağ ve Gürcistan'ı ele geçirmeleri takip etti.³⁷

³⁴ İran'da iç çekişmelerin doruğa ulaştığı bir devrede tarihî yollar üzerinde yer alan Kandehar ve Herat şehri, bölgedeki otorite boşluğundan faydalanarak dağlık kesimlerden inen ve yöredeki münbit arazilere el koyan Afgan kabilelerinden Gilcaılar ile Abdalîlerin eline geçmişti. Bu yayımda Şah Hüseyin'in bölgede şiliği yayma faaliyetleri de etkili olmuştu. Nitekim yöredeki Sünnî ahalinin tepkisini çeken Safevilere karşı harekete geçen Mir Üveys Gilcai Kandehar'a hâkim olarak burada müstakil bir idare tesis ederken Abdalî oymakları da Abdullah Han Sadozaî liderliğinde Herat'ın idaresini ele geçirdi. Geniş bilgi için bkz., O. Yazıcı, "Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları I ; Afganistan'ın Uluslar arası Politik Alanda Yerini Alışı", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1*, (Ocak-Haziran 2001), s.100vd; Ayrıca bkz., M. Kâzım Mervî, *Alam Arây-ı Nâdir I*, (nşr. M.E. Riyahî), Tahran 1369, s.17-26; M. Sadık Ferheng, *Afganistan der Penc Karn-ı Ahir I*, Meşhed 1371, s.76 vd; A.İkbal Aştıyanî-B.Akfi, *Tarih-i İran Pes ez-İslam*, Tahran 1997, s.604vd.

³⁵ Ülkenin Güneydoğusundaki toprakları Afgan kabilelerine kaptıran Safevîler, bölgeye geri almak için birkaç defa harekete geçtiler de her defasında mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Neticede Gilcaılar 1720'de Kirman'ı ele geçirirken, bir yıl sonra da Abdalîler Meşhed'i aldı. Mir Üveys'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu Mir Mahmud (1722-1725) döneminde Afganlılar birkaç koldan İran'ı işgale başladı. 1722'de Kirman'dan hareket eden Gilcaî ordusu Gülnabad'da İran ordusunu bozarak Safevîlerin başkenti İsfahan'ı kuşattı. Herhangi bir yardım alamayan Şah Hüseyin, şehri bizzat eliyle Mir Mahmud'a teslim ederek tâcını ve tahtını ona terketti. Geniş bilgi için bkz., A. Tacbahş, s.59 vd; A. Hüseyin Nevayî, *Nâdir Şah ve Bazmandganiş*, Tahran 1368, s.15 vd; M. Sadık Ferheng.I, s.88 vd.

³⁶ Bkz., I. Lockhart, *Nadir Shah ; A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, London 1938, s.11vd.;Rusların Kafkaslar yönünde yayılmaya başlaması hususunda ayrıca bkz., O. Yazıcı, "Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları ..", s.98vd; A.N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993, s.262 vd.; J. F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, (nşr. S. Özden), İstanbul 1996; M. Ürekli, "Rus Yayılması Karşısında Kırım Hanlığı ve Kafkasya", *Kafkas Araştırmaları I*, İstanbul 1988, s.12-24; İ. Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkas Araştırmaları I*, s.25-33; R.Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İstanbul 1972, s.88 vd.

³⁷ I. Lockhart, s.14vd. ; İran'daki karışıklıklardan yararlanmak isteyen Osmanlı Devleti'nin ülkenin batı kesimi işgal etmesi hususunda ayrıca bkz., İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi VI*, Ankara 1988, s.131

Mir Mahmud'un 1725'te ölümü üzerine idareyi ele alan Mir Eşref zamanında (1725-1730) İran'ın büyük bir kısmı artık Afganlılar tarafından idare ediliyordu.³⁸ Ancak bu hal uzun sürmeyecek ve Safevi hanedanını tekrar ihya etmek için orduya girip Tahmasb'ın yanında yer alan Afşar Türkmenlerinin Kırklı kabilesinden Nadir, kısa sürede bu durumu değiştirerek bir yandan Afganlıları İran'dan çıkarıp Gazne ve Kâbil'e kadar uzanan toprakları ele geçirirken³⁹ öte yandan Osmanlı Devleti'ni ele geçirdiği topraklardan atarak⁴⁰ 8 Mart 1736'da İran Şah'ı ilan edilecektir.⁴¹

İran'da birlik yanında dirlik ve düzeni de sağlayan Nadir, fiilen 1722'de çökmüş olan Safevi Hanedanı'nı devam ettirmek yerine kendi hâkimiyetini kurdu. Bu büyük

³⁸ Eşref Han, Osmanlıların Bağdat valisini Hemedan yakınlarında mağlup etti. Ancak daha ileri gitmeyerek İran Şahı olarak tanınmak böylelikle hem rakiplerine karşı verdiği mücadelede rahat hareket edebilmek, hem de Rusların iyice güneye sarkmalarını önlemek için Hemedan Anlaşması ile hâkimiyet altına aldığı yerleri resmen Osmanlı Devleti'ne bırakmak zorunda kalacaktır. Bkz., İ. H. Uzunçarşılı VI, s.134vd.

³⁹ Nadir Afşari, 1725 sonlarında Meşhed'i, iki yıl sonra da Herat'ı Abdalilerden geri aldı. Nadir'in bu ilerleyişi karşısında endişeye kapılan Mir Eşref ona karşı yürüdüysen de önce 1729'da Mihmandost'ta, sonra da 1730'da Murçahor'da mağlup oldu. İsfahan'ı kuşatan Nadir, burayı ele geçirerek Afganların İran'daki hâkimiyetine son verdi. 1737'de Kandehar'ı iki yıl sonra da Gazne ve Kabil'i ele geçirip İran'ın yanı sıra Baburlu sınırlarına kadar olan Afgan topraklarının da hakimi oldu. 1735'de bir dizi muharebeden sonra Rusları Gence Anlaşmasını imzalayarak Baku ve Derbent'i geri alan Nadir, aynı yıl Arpaçayı savaşında Osmanlıları da yenerek 1736'da yapılan anlaşmayla Osmanlı-İran sınırının 1639 Kasr ı Şirin anlaşmasında olduğu şekliyle yeniden belirlenmesini sağladı. Bkz. I. Lockhart, s.25-34; A. Huşeng Mehdevî, *Revâbıt-ı Hârici İran*, Tahran 1379, s.152vd; A. Hüseyin Nevayî, s.122vd.; A. İkbâl Aştıyanî-B.Aklî, s.612 vd.

⁴⁰ Bkz., İ. H. Uzunçarşılı VI, s.134vd. ; A. Kâzım Mervî, I, s.409 vd; A.İkbâl Aştıyanî-B.Aklî, s.616 vd.; O. Yazıcı, *"Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları .."*, s.102.; I. Lockhart, s.46-65.

⁴¹ Nadir, 22 Ocak 1688 yılında Horasan'ın Abiverd bölgesinde Deregez vilayetinin Destgird şehrinde doğdu. Afşarların Eberlü boyuna bağlı olan Kırklı obasından idi. Babasının adı İmam Kulu'dur. Başlangıçta bir çete reisi iken zekası, yüksek meziyetleri ve sayısız mücadeleler sonucunda Horasan'ın tanınmış emirlerinden biri haline geldi. [Bkz., F. Sümer, *"Avşarlılar"*, *DİA*, IV, s.164vd.] Başlangıçta Nezir Kulu Nadir adıyla anılan ve Şah II. Tahmasb'ın hizmetine girdikten sonra Tahmasb Kulu olarak anılmaya başlayan Nadir Şah ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. M. Ş. Tehranî, *Târih-i Nâdir Şâhî*, Tahran 1329; M.H. Meymendinejad, *Zindeg-i Pormaceray-ı Nâdir Şah Afşar*, Tahran 1374; Ebu Turab Serdadur, *Tarih-i Nizâmî ve Siyâsî Devrân-ı Nadir Şah Afşar*, Tahran 1354; A. Hüseyin Nevayî, s.121-383; V. Minorsky, *"Nadir"*, *İA*, IX, s.21-31

Türkmen komutanı Türk tarihinin en büyük şahsiyetlerinden birisi olduğu kadar efsanevi Türk hükümdarlarından Oğuz ya da Alp Er Tunga ile başlayan Türk cihangirliğinin de son temsilcisidir. O, İran'ın Rus, Afgan ya da Osmanlı Devleti'nin eline geçmesini engellemiştir. Ama sert ve acımasız tutumu ile halkın yoksulluk içerisine düşmesine de sebep olacaktı.⁴²

Türklük şuuru son derece kuvvetli olan Nadir Şah, Osmanlı hanedanına kavminin en asil ve şerefli hanedanı gözüyle bakıyor, Hindistan hükümdarı Muhammet Şah'ı kendisi gibi Türkmen olduğu için mevkiinde bıraktığını söylüyordu. Özbek Hanlarının soyunun büyük hanedanlarından birinin mensupları olduğunu ifade ediyordu. Nadir Şah, taşıdığı bu milli şuurun tesiri ile oğullarından birisine Cengiz Han ismini koyduğu gibi torunları arasında Oğuz Han, Yıldız Han, Oktay Han, Timur Han adını taşıyan şehzadeler görülmektedir.⁴³ Ona rağmen başarılarını büyük ölçüde borçlu bulunduğu Afşarlar haricindeki⁴⁴ Türkmenlerin Nadir Şah döneminde rahat ve huzura kavuştuklarını söylemek pek de mümkün görünmemektedir. Nitekim Kaçarlar bu dönemde Gurgan'dan sürülerek değişik yörelere iskân edilmek suretiyle parçalanıp dağıtılmaya çalışılacaktır ki, bu hal Yomutların 1746'da Esterabad'da ayaklanmasına sebep olacaktır.⁴⁵ Esasen hâkimiyetinin son günlerinde ülkenin pek çok yerinde ayaklanmalar baş göstermişti. Bunların birinin başında yeğeni Ali Kulu Han bizzat bulunuyordu. Ama Onun, Hindistan seferinde gösterdikleri liyakatsizlikten dolayı Şii

⁴² Bu tavırlarıyla O, en yakınları olan oğul ve yeğenlerini bile korku ve dehşet içerisinde bırakmıştı. Bunda kendisine yapılan suikastların etkisi vardı. Nadir şah, aleyhindeki bu korku ve nefret havasının farkındaydı. nitekim son zamanlarda ülkenin birçok yerinde ayaklanmalar baş göstermişti. Bkz., F. Sümer, *"Avşarlılar"*, s.165

⁴³ F. Sümer, *"Afşarlar"*, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 62 (Şubat 1988), s.134

⁴⁴ Abbas devrinde etkisiz hale getirilen Afşarlardan Tayyip Han Afşar ve arkasından Muhammet Rıza Han Kırklı'nın Huzistan'a, Emir Han Kırklı'nın Fars'a bu dönemde vali olarak atandıkları: keza Fars serdarı Kelb-i Ali Han, Feth Ali Han Araşlu, Saru Han, Allah Verdi Beğ Kırklı ile Kasım Han Kırklı gibi beylerin önemli mevkilere getirilmiş olması bu halin göstergesidir. Yine Nadir Şah'ı öldürülmesiyle sonuçlanan suikastte Kırklı, Gündüzlü, Eberlü gibi Afşar oymaklarına mensup kişilerin yer almış olması da bu halin bir başka göstergesidir. Nadir'in ölümünden sonraki karışık dönemlerde etkin olan Afşar Beylerinden Fars vali ve serdarı Feth Ali Han Araşlu Urmiye'ye yerleşerek Tebriz ve Meraga'ya hakim oldu. Oğulları Cihangir Han ve Muhammet Reşid Beğ İsfahan'da hâkimdi. Kardeşi Masum Ali Han ise Fars serdarıydı. Ayrıca İsfahan hâkimi Emir Gune Han Eberlü, Hamse hâkimi Zülfikar Han da bunlar arasındadır. Yine Mihrali Han oğlu İsmail Beğ de Huzistan'daki Avşarların başına geçmişti. Bkz., M. F. Köprülü, *"Avşar"*, *İA* II, s.32vd.

⁴⁵ Bkz., I. Lockhart, s.238vd.

İranlı ve diğer Kızılbaş unsurlara güvenini kaybedip orduda bulunan Özbek ve Abdalilere teveccüh göstermesi bir suikast sonucu öldürülmesine sebep olacaktır.⁴⁶

Nadir Şah'ın beklenmedik ölümü İran'ı büyük bir kargaşaya sürükledi. Bundan ilk istifade eden kişi de üçbin atlıdan oluşan kuvvetiyle Kandahar'ı işgal eden Abdali reislerinden Ahmet Han oldu.⁴⁷ Onu Fars bölgesine hâkim olan Zendilerin⁴⁸ Kerim Han (1750-1779) önderliğinde kısa bir dönem ülkenin büyük bir kesimini ele geçirmesi takip etti.⁴⁹ O arada ülkenin Batı kesimlerine hâkim olmaya çalışan Kaçarlar da Nadir Şah'ın halefleri yanında diğer Türkmen gruplarıyla da şiddetli bir mücadeleye girişmiş bulunuyordu.⁵⁰ Bunun sonucunda Nadir Şah'ın torunlarının hâkimiyeti Meşhed ile sınırlı hale gelecek ve nihayet burası da 1796'da Kaçar Ağa Muhammet Han'a (1779-1797) teslim edilecektir.⁵¹ Bir yıl sonra da Kaçar ordusu Nadir Şah'ın torunlarını tamamen etkisiz hale getirerek Afşar hanedanına son vermiştir.⁵² Ancak Afşarlar, Kaçarlar

⁴⁶ Nadir Şah, baş gösteren bir ayaklanmayı bastırmaya giderken Fethabad'da mola verildiği bir sırada 20 veya 21 Haziran 1747 gecesi çadırında uyurken Şii kökenli emirleri tarafından öldürüldü. Bkz. Ali Kuli Mirza, *Tarih-i Vakâ-yı ve Sevânih-i Afganistan*, (nşr. H. Mehdes), Tahran 1372, s.34; A. Kâzım Mervî, III, s.1191 vd.: Nadir Şah'ın siyasi faaliyetleri ve ölümü ile ilgili olarak geniş bilgi için ayrıca bkz., Ali Djafar-pour, s. 63-162.

⁴⁷ Bkz., Feyz Muhammed Han, *Siracü't-tevârih I-II*, (nşr. M.İ. Şeriatî), Tahran 1372, s.13 vd; G. Muhammed Gubar, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Tahran 1374, s.354 vd; M. Sadık Ferhen I, s.114 vd.

⁴⁸ 1747-1895 yılları arasında Fars bölgesinde hüküm süren bu hanedan için bkz., R. Kurtuluş, *Zend Hanedanı ve Dönemi*, İstanbul 1995, (Marmara Ün. SBE'de yaptırılmış ve halen basılmamış yüksek lisans tezi).

⁴⁹ Bkz., G.R. Verharam, *Nizâm-ı Siyasî ve Sazmanhây-ı içtimâî İran der Asr-ı Kacar*, Tahran 1367, s.38-42; M. Taki, *Nasuhü't-tevârih I-II*, Tahran 1353, s.25 vd; A.M. Dumbeli, *Muasır-ı Sultaniye*, Tahran 1351, s.9-12

⁵⁰ Bu mücadeleler hakkında bkz., O. Yazıcı, *Ahmed Şah Abdali ve Milli Afgan Devleti'nin Kuruluşu (1747-1772)*, Malatya 2003, s.72-84 (İnönü Ün. SBE. Basılmamış Doktora Tezi)

⁵¹ Ağa Muhammed Han Kaçar ve dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. E. Pakrevan, *Ağa Muhammed Han Kacar*, Rivarol 1951; A.A. Şemim, *İran; der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, Tahran 1379, s.30-39; Ali Kuli Mirza, *İksirü't-tevârih*, (nşr. C.Kiyanfer), Tahran 1370, s.25-67; Cihangir Mirza, *Tevârih-i Nev*, (nşr. A.İkbal), Tahran 1327; Mirza Ahmed Han İzz ed-Devle, *Târih-i İzzedî*, (nşr. A.H. Nevayî), Tahran 1376, s.89-141; A.K.S. Lambton, *İran Asr-ı Kacar*, (nşr. S.Fasihi), Tahran, 1375, s.30 vd; Mirza Bala, *"Kaçar"*, *İA.VI*, s.35.

⁵² Kaçar Ağa Muhammet Han, Meşhed'i teslim eden Nadir Şah'ın torunlarından Şahrüh'u ailesiyle birlikte Mazenderan'da iskan ederken Herat'a sığınan oğlu Nadir, Ağa Muhammet'in ölümüyle tekrar Meşhed'e hakim olduysa da 1797'de Kaçar ordusu tarafından yakalanıp oğulları Abbas ve İbrahim ile beraber öldürüldü.

zamanında da devlete karşı sadakat ve bağlılık göstermeye devam edecek ve özellikle ordunun önemli bir unsuru olma vasfını sürdürecektir.⁵³

Ağa Muhammed Han, başta Kaçarlar olmak üzere sadece Türk ve Türkmen boylarına dayanarak yeni bir idare tesis etti.⁵⁴ İçte düzeni sağladıktan sonra kuzeye yönelerek Rusların ilhak etmiş olduğu Hazar kıyılarıyla Azerbaycan ve Gürcistan'ı geri aldı.⁵⁵ Ağa Muhammed Han vefat ettiğinde çocuğu olmadığı için⁵⁶ yerine kardeşi Hüseyin Kulu Han'ın oğlu Feth Ali Şah (1797-1834) tahta çıktı.⁵⁷ Kuzeyden Rusya'nın, güney ve güneydoğudan İngiltere'nin İran sınırlarına dayandığı ve bu iki devletin arasındaki mücadelenin şiddetlendiği bir zamana tesadüf eden Feth Ali Şah döneminde İran, büyük güçlerin siyasi rekabet alanı haline gelmiş bulunuyordu. Nitekim İran, Nadir Şah Afşar'ın öldürülmesiyle içine düştüğü kargaşadan kurtulmaya çalışırken Rus, İngiliz, Fransız rekabeti de çoktan Hindistan üzerinde düğümlenmişti.

XVIII. yüzyılın ortalarına kadar İngilizlerle denizlerde sömürgecilik yarışında büyük bir mücadele veren Fransızlar⁵⁸ Yedi Yıl (1756-1763) savaşları sonucunda

Ailenin diğer üyeleri Tahmasb Mirza, Muhibb-i Ali Mirza, Halik Viridi Mirza'nın gözlerine mil çekildi. Rıza Kulu Mirza, Mustafa Kulu Mirza Fars'ta ikamete mecbur edildiler. Bkz., F. Sümer, *"Avşarlılar"*, s.166.

⁵³ M. Fuat Köprülü, *"Avşar"*, s.32; Afşarlar Kaçar Hanedanı ile büyük ölçüde uyuşmuş gözüke de bunlardan bir kısmının Anadolu'ya göçtüğü de bir gerçektir. Nitekim 1866'da Maraş yöresine iskân edilip halen önemli bir kısmı o yörede meskûn bulunan Nadirli Afşarları bu cümledendir ki, bu husus Avşarların İran'daki başarılarının Nadir Şah ile sınırlı kaldığının da bir delili olarak gösterilebilir. Bkz., Adnan Menderes Kaya, *Afşar Türkmenleri*, Kayseri 2004, s.61-75; Nadirliilerden bir grubun Ünye yöresine yerleştiğine dair bkz., Osman Doğan, *Ünye'ye Yerleşen Türkmen Aşiretleri*, <http://unyezile.com/turkmen.htm>

⁵⁴ G. R. Verharam, s.75; E. Pakrevan, s.4 vd; A.A. Şemim, s.30 vd; A. K. S. Lambton, s.31 vd.

⁵⁵ J. F. Baddeley, s.79

⁵⁶ Ağa Muhammed henüz çocuk yaştayken Nadir Şah'ın oğlu Adil tarafından hadım edilmişti. Bkz. M. Bala, s.36

⁵⁷ A. A. Şemim, s.52 vd; A.İkbal Aştiyanî-B.Akî, s.685 vd.

⁵⁸ Yedi Yıl savaşlarına kadar Fransızlar, İngiliz sömürgelerini denizden tehdit edebilmekteydi. Bunun yanında 1664'te kurduğu *Fransız Doğu Hint Şirketi* (French East India Company) vasıtasıyla da Hindistan ticaretinde oldukça etkin bir yere sahipti. Bkz., P. Meile, *Histoire de L'inde*, Paris 1951, s.74; H. H. Dodwell, *The Cambridge Shorter History of India*, London 1969, s.532 vd; H.Froidevaux, *"The*

Hindistan'daki bütün haklarını kaybetmiş arkasından büyük bir ihtilâl süreci yaşamıştı. Bu arada İngilizler, Hindistan'a yerleşmeye çalışmakta dolayısıyla, Avrupa ile fazla ilgilenmemekteydi.⁵⁹ Ancak Napolyon Bonapart'ın 1798'de giriştiği Mısır seferi ile tekrar Hindistan'a yönelmesi ve bu defa denizler dışında farklı bir yol takip etmesi⁶⁰ İngilizleri tedirgin ederken bölgede yeni bir güç haline gelmeye başlayan Afganlar ve Afganistan'ın da uluslararası politikada yer almasına zemin hazırlandı.⁶¹ Zira ortaya çıkan yeni durum Osmanlı Devleti ile İran'ın yanında Afganistan'ı da İngilizlerin nazarında olağanüstü bir konuma yükseltecektir. O arada Mısır'da başarısız olan Napolyon, Rusya ile ittifak arayışına girecek ve 1801'de Hindistan'a karşı birlikte sefer yapılması hususunda Fransa ile Rusya arasında görüş birliğine varılacaktır.⁶²

French Factories In India", **Cambridge History of India V**, (nşr. H.H.Dodwell), New Delhi 1958, s.63; P. Spear, **The Oxford History of Modern India (1740-1914)**, London 1965, s.68; R.Luraghi, **Sömürgecilik Tarihi**, (nşr. A. Emeç), İstanbul 1994, s.134

⁵⁹ Bkz., F.Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasî Tarihi I**, Ankara 1991, s.83 vd.

⁶⁰ Mısır başarısızlığından sonra Napolyon'un Kafkaslar üzerinden Hindistan'a ulaşmak için Ruslarla yaptığı ve ileride söz konusu edilecek olan anlaşma için bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s.295; M. Saray, *"Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti"*, **I.Ü.E.F.T.D., S.34, (1984)**, s.398

⁶¹ Bkz., O. Yazıcı, Ahmed Şah Abdali ve Milli Afgan, s.33-46.; Afganistan'da dağlı Abdali kabilelerinden birisinin reisi olup Nadir Şah döneminde yıldızı parlayan Ahmet Şah Dürrani, onun ölümü üzerine Kandahar'ı ele geçirmiş Abdali oymaklarının yanı sıra kısa sürede Hazaralar ile Kızılbaş Türklerin de desteğini sağlamıştı. Arkasından Gilcaî, Özbek, Tacik vs. unsurları zorla hâkimiyeti altına almak suretiyle bu günkü Afgan devletinin kuruluşunu hazırlamıştır. Nitekim Ahmed Han, bir yandan İran'ın içine düşmüş olduğu asayişsizlikten faydalanarak burayı kontrol altına almak isterken, diğer yandan önceki fatihler gibi Hindistan'a inmeden duramayacaktır. Bölgeye yaptığı seferlerle Delhi'yi işgal ederek, sınırlarını İndus'a kadar genişletecek ve bölgede önemli bir güç haline gelecektir. Ahmed Şah Abdali ve devleti hakkında geniş bilgi için bkz., M. Afşar, **Afgannâme I-III**, Tahran 1361; G. Muhammed Gubar, s.355; Ali Kuli Mirza, s.35; R. Singh, **Ahmad Shah Durrani; Father of Modern Afghanistan**, New York 1958; W.K. Fraser-Tytler, **Afghanistan; A Study of Political Developments in Central Asia**, London 1950; A. Fletcher, **Afghanistan; Highway of Conquest**, New York 1966; J. Griffiths, **Afghanistan**, London 1967; D.N. Wilber, **Afghanistan**, New Haven 1962; M. Saray, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul 1987.

⁶² Bu tasarıya göre; "Otuz beş bin Fransız askeri Tuna'dan gemilerle Karadeniz'e oradan deniz yolu ile Rusya'ya taşınacak, sonra Astrahan'a gidecek, orada otuz beş bin Rus askeri ile birleşilecek, İran'da bulunan Esterabad'da toplanılacak ve oradan Nadir Şah Afşar'ın altmış yıl önce yaptığı gibi Hindistan'a yönelip orası İngilizlerin elinden kurtarılacaktır" Bkz. M.Rywkın, **Asya'daki Rusya**, (nşr. B. Tanç), İstanbul

İngilizler, Fransızların önce Mısır, Suriye ve İran, daha sonra da Kafkasya, İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'ı tehdit etmelerinden hatta bu meyanda Ruslarla ittifak yapmalarından büyük rahatsızlık duymaktaydı. Bununla yanında Zaman Şah döneminde (1793-1800) Afganların Hindistan'a saldırılarını artırması İngiltere'yi İran ile ittifaka yöneltti. Neticede İngiliz hükümetinin Tahran'a elçi olarak gönderdiği John Malcolm, 1801 yılında İran hükümeti ile bir anlaşma yaptı. Bu yolla Afgan saldırılarına karşı İngilizler İran'a yardım sağlıyor, İran ise ticaret bir yana görüşmek için dâhi olsa herhangi bir Fransız'ı topraklarına sokmamayı taahhüt ediyordu. Anlaşmada İngilizler için buna benzer bir yükümlülük yer almamıştı.⁶³ Nitekim 1806'da Rusya tekrar İran istikametinde ilerlemeye başladığında İngilizler sessiz kalmayı tercih etti. Zira bu sırada Avrupa'da Fransız-Rus savaşı başlamış ve İngilizler müttefik olarak Rusya'nın yanında yer almıştı. Sonuçta İran, 7 Mayıs 1807'de Rusya üzerine yürümekte olan Napolyon'un genel karargâhının bulunduğu Finkenstein kasabasında Fransızlarla bir anlaşma imzaladı.⁶⁴

1975, s.10 vd; P. M. Sykes, **A history of Persia**, London 1915, s.108; G.Macmunn, **Afghanistan; From Darius to Amanullah**, Edinburgh 1929, s.81 vd.

⁶³ İngiltere ile İran hükümeti arasında yapılan bu anlaşmaya göre; Afganlılar Hindistan'a saldıracak olursa, büyük bir İran ordusu Afganistan'a girecek ve orayı tahrip edecek; İran Afganistan'la barış yapmak isterse, anlaşmaya bu devletin İngilizlere karşı bir saldırıda bulunmamasını sağlayan hükümler koyduracak; Afganlılar veya Fransızlar İran'a saldırırlarsa İngiltere bu ülkeye asker, mühimmat ve para yardımında bulunacak, askerî uzman gönderecek; İngiltere, İran'a saldıran devletlerle barış yaparsa İran'ı da onunla barıştırmaya çalışacak, bunu başaramazsa İran'a yardımını kesmeyecekti. Fransızlar İran'a ait bazı ada ve kıyıları ele geçirmek isterlerse İngiltere bunu men için fiilen yardımda bulunacak ve İran, Fransızlara hiç bir ticarî yer ve üs vermeye razı olmayacaktı. Anlaşmada dikkate değer yönlerden biri de İran, Afganistan'la tek başına barış yapmaktan menedilirken, İngiltere için buna benzer bir hükmün bulunmamasıdır. Bkz. A. Huşeng Mehdevî, s.204 vd; A.A. Şemim, s.63; P. M. Sykes, s.109.

⁶⁴ O. Yazıcı, *"Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları .."*, s.106vd.; Bu anlaşmaya göre Fransa, İran'ın toprak bütünlüğünü kabul etmiş; Gürcistan'ın İran'ın bir parçası olduğunu tanımış ve Rusya ile yapılacak barışta bu devleti, Gürcistan'dan ve İran'a ait olan bütün topraklardan çıkarmaya mecbur etmek için her şeyi yapacağını taahhüt etmişti. İran da, derhal İngiltere'ye savaş ilan etmeyi; İran'daki bütün İngilizleri dışarı çıkarmayı; mallarına el koymayı; bu savaş müddetince bu devletle görüşmelerde bulunmamayı; Afganları Hindistan'a saldırmaya kışkırtmayı ve onlarla anlaşarak Hindistan'ı istilâ etmeyi; eğer Napolyon karadan Hindistan'a bir ordu göndermek isterse ona yol vermeyi ve her türlü kolaylığı göstermeyi üstlenmekteydi. İleride İngiltere ve Rusya birleşerek İran'a veya Fransa'ya saldırırlarsa Fransa ve İran onlara karşı birlikte savaşacak ve Napolyon İran'a bir askerî heyet göndererek, bu ülkenin ordusunu islah edecekti. Bkz., Bkz. A. Huşeng Mehdevî, s.208-210; A.A. Şemim, s.62 vd; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s.300;

İran'ın Fransa'ya yaklaşması Rusya ile İngiltere'nin özellikle de ikincisinin çıkarlarına aykırı düşmekteydi. Ama bu anlaşma gerçekleştirilme imkânı bulunamadan Napolyon'un bertaraf edilmesiyle sonuçsuz kaldı. O arada iktisadi açıdan büyük bir sıkıntı içine düşen İran bu defa mecburen İngiltere ve Rusya'yla arasını düzeltmek ihtiyacını hissetti. Ancak bunun sonuçları ağır oldu ve Kaçarların hâkimiyeti altındaki İran, XIX. yüzyılın ortalarına doğru Rusya ile İngiltere'nin sömürgesi konumuna düştü.⁶⁵ Bu hali çok iyi değerlendiren İngilizler ve Ruslar bu ülkede Türk nüfuzunu kırıp onun yerine Farsların temellendirdiği bir "İran" olgusu yaratma gayreti içerisine girdi. Neticede sistemli bir şekilde geliştirilen bu proje dâhilinde 1925'de Kaçar Hanedan'ı dolayısıyla Türkler iktidardan uzaklaştırılırken Fars nüfusun etkinleştirildiği ve bütün idari, iktisadi, içtimai faaliyetler ile kültür-eğitim işlerinin tamamen Farsçayla yürütüldüğü nüfusun çoğunluğunu oluşturan Türkler ile Kürt, Arap vs. halkın ikinci sınıf ahali statüsüne indirildiği bir "İran Ülkesi/Devleti" ortaya çıkarılmaya çalışıldı.⁶⁶

Gerçekte de İran Türkleri XVII. yüzyıldan itibaren arzu ettikleri rahat ve huzuru bir türlü yakalayamamıştır. İktidarı ele geçiren bir Türk grubu rakip gördükleri diğer Türk boylarına bu arada Türkmenlere de eziyet etmekten geri durmuyor, bir başka deyişle bu gruplar birlik ve bütünlüğü esas alan bir milli şuur dâhilinde hareket etmek yerine çoğunlukla kabile dayanışmasını kutsayan bir davranışı tercih ediyordu. Mesela Avşarların hâkim olduğu dönemde Kaçarlara büyük darbeler vurulmuştur. Kendileri de Türkmen olan Kaçarlar döneminde ise büyük çoğunlukla Türkmen ahali zulüm görmüş hatta 1849-1853 yılları arasında feci darbelere maruz kalıp önemli miktarda kayıp ile esir vermekten kurtulamamıştır. Öyle ki, bu dönemde Kaçarlar onbinlerce Türkmen kadın ve çocuğu Tahran'a naklederek köleleştirecektir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İran Türkmenleri için bir başka tehdit daha ortaya çıkacaktır. 1715'den bu yana Türkmenler ve Türkmen yurtları ile ilgili bilgi toplayan

⁶⁵ Bu arada, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru değişmeye başlayan Dünya dengeleri sebebiyle çeşitli bölgelerde varlığını sürdüren Türk siyasi teşekkülleri yok olmanın eşiğine gelmiş, Asya'nın kalbğâhını meydana getiren Türk yurtları Rus hâkimiyeti altına girerken Osmanlı ve Kaçar Hanedanları da özellikle 1806'dan itibaren bir yandan Rus diğer yandan İngiliz emperyalizminin şiddetli darbelerine maruz kalmıştır. [Bkz., A. Attar, s. 62.] Nasreddin Şah'ın (1848-1896) "Ülkenin kuzeyine gitmek istiyorum, İngiltere sefiri karşı çıkıyor, güneyine gitmek istiyorum Rusya sefiri karşı çıkıyor... Kahrolsun böyle ülke ki Şahı, ülkesinin kuzeyi ve güneyine gidemiyor..." şeklindeki sözleri [Bkz., R. Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, (İstanbul ?) 1997, s. 21.] XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru İran'ın içine düştüğü trajik durumu göstermesi bakımından önemlidir

⁶⁶ Ahmet Annaberdiev, s.XIII,

Ruslar⁶⁷ 1820'li yıllarda Hazar ötesiyle doğrudan ilgilenmeye başlamıştır. Ama Fransız ihtilâlinin Avrupa'da sebep olduğu gelişmeler, İran ve Osmanlı ile yapılan savaşlar, Kırım'da vurulan darbe, Şeyh Şamil'in faaliyetleri Rus tehdidinin kırk yıl kadar tehir edilmesini gerektirecektir. Nitekim 1863'te tekrar harekete geçen Ruslar 1870'lerin başında Türkmen yurtlarını yayılmaya başladı.⁶⁸ Nurberdi Han'ın (1820-1880) önderliğinde Rus istilasına inatla mukavemet eden Türkmenler aynı zamanda Kaçarlara karşı da şiddetli bir mücadele yürütmek zorundaydı. Sonuçta Nasreddin Şah'ın (1848-1896) üzerlerine sevk ettiği ordular 1858'de *Garrigala* ve 1861'de *Merv*'de tam bir hezimete uğratıldı.⁶⁹

1874 yılına gelindiğinde Ruslar bütün kuzey ve kuzeydoğu Türkmen bölgesini ele geçirmiş ve burada Kafkas Ötesi Askeri Valiliği'ne bağlı Hazar Ötesi Valiliği'ni kurmuşlardı. Buna karşılık Türkmenler, Ahal-Teke ile Merv bölgesine sıkışıp kalmışlardı. Nurberdi Han, bir yandan "Aksakallar Meclisi"ni toplayarak Türkmenler arasında birliği sağlamaya çalışırken öte yandan müttefik bulmak üzere harekete geçti. Önce bizzat ziyaret ettiği Hive Hanı'na başvurdu. Sonuç alınamaması üzerine Türkmenlerin büyük bir saflıkla "din kardeşimiz" dediği İran'a yöneldi. Kaçarlar ile 1876'da başlayan görüşmeler Rusların müdahalesi üzerine sonuçsuz kalırken⁷⁰

⁶⁷ Deli Petro, 29 Mayıs 1714'te Kabartaylardan asıl adı "Davlat Kisden Mirza" olup Çar'ın müebbisi Boris Aleksandroviç Galintsev'in kızı ile evlenerek Hristiyanlığa intisap eden Aleksander Bekoviç Çerkeskiy başkanlığında bir keşif kolunu da Hive'ye göndermiştir. 25 Nisan 1715'te önemli bir askeri birliğin koruması altında Mangışlak yarımadasına ulaşan bu heyet ilk defa Ceyhun'un aşağı mecrasını araştırma imkânını bulmuş ve bu faaliyetlerini 1717 ilkbaharında Hive Hanı Şir Gazi (1715-1727) tarafından imha edilinceye kadar sürdürmüştür. Bkz., Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul 1975, s.46vd.; M. Rywkin, s.9vd.; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi*, s.263; M.Saray, "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *İ.Ü.E.F.T.E.D.*, **S.10-11 (1979-1980)**, s.285.

⁶⁸ Ahmet Annaberdiev, s.8vd.; Rusya'nın Türk Yurtlarına yayılması ile ilgili olarak ayrıca bkz., Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 349-358; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, s.103-111; N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara 1999, s. 40vd.; M. Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s. 353vd..

⁶⁹ Ahmed Annaberdiev, s.XXIV vd. ; Merv savaşı, İran ordusunda görevli iken Merv'de Türkmenlere esir düşen Fransız Henri de Coulboeuf de Blocqueville tarafından bütün ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Bkz., Henri de Coulboeuf de Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, (nşr., R. Akdemir), Ankara 2000.

⁷⁰ Ahmet Annaberdiev, s.9 ; 1876 baharında, Türkmenlerle aynı dönemde apar topar İran'a gelen Rus elçisi Zinoviyev, bir nota ile İran-Türkmen görüşmelerini protesto etti. Böylece, İran-Türkmen diyalogu başlamadan bitmiş oldu. Afgan Hanı da İngiltere'nin Türkmenler yüzünden Rusya ile problem yaşamak istememesi gerekçe

Rusya'nın daha sonra Esterabad konsolosluğuna getirilecek olan Bakulin büyük rüşvetler karşılığında Horasan'ın Bocnurd Valisini de Türkmenlere saldırmaya ikna etmiştir.⁷¹

1877-78 Osmanlı-Rus savaşları yüzünden iki sene ertelenen Rus işgali Ayastefanos Antlaşmasının imzalanmasını müteakip yeniden başlayacak, bir başka deyişle Türkmenler için ufukta fevkalade kara günler görünecektir. Nitekim Ermeni asıllı Rus Generali Lazaryev, 1879'da 12 500 kişilik seçme bir kuvvetle Türkmen Yurtlarına karşı hareketi yeniden başlattı. On gün sonra Lazaryev'in kan zehirlenmesinden ölmesi üzerine yerine General Lomakin geçti ve tarihte *Birinci Göktepe Savaşı* olarak yer alacak olan bir dizi çatışma ile muharebe başladı. Nihayet Ruslar panik ve korku içerisinde geri çekilmek zorunda kaldı. Bu savaşlarda Türkmenler de dörtbin civarında kayıp vermiştir.⁷²

Rusların Türkmen Yurtlarını işgal girişiminin Afganistan ve Hindistan'daki konumunu tehdit edecek şekilde gelişmesine⁷³ rağmen İngiltere hiçbir tepki göstermeden, sessiz kalmayı tercih etti.⁷⁴ Ama "*tüm Müslüman ülkelerin hamisi*" olma iddiasından da vazgeçmedi.⁷⁵ Bu arada sadece Osmanlı Sefiri Fahri Bey, Rus yayılmasına destek veren İran hükümetini uyarı ve bizzat Nasreddin Şah ile yaptığı görüşmede Rusya'nın

göstererek yardım talebini geri çevirdi. Bu gelişmelere dair geniş bilgi için bkz., M. Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s.342vd.; Türkmen düşmanı Nasreddin Şah dönemiyle ilgili olarak bkz., Bkz. Muhammed Rıza Nasiri, *Nâsireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, İstanbul 1977, (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Doktora Tezi) Bu çalışma 1991 yılında Tokyo'da aynı adla basılmıştır.

⁷¹ M. Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri...*, s.343.

⁷² Bu savaşta Rusların bütün kaybı 185 kişi civarındadır. Geniş bilgi için bkz., Ahmet Annaberdiev, s.9.

⁷³ Göklen, Yomut ve Tekelerin İran topraklarında yaşadıklarını, ancak onların düzensiz hayatlarının, Rusya'ya Ahal ve Merv yolunu açtığı hususunda bkz., A. K. S. Lambton, s.21.

⁷⁴ Rus hükümeti daha önce İngiltere'ye "*Doğu, sizin kadar bizim de hakkımız*" diyerek esas niyetini ortaya koymuştu. Bkz., Ahmet Annaberdiev, s.11

⁷⁵ Olayların çağdaşı Fransız Yüzbaşı Captain Weil alayla karışık "*İngilizler, geleneksel politikalarının aksine, Nasreddin Şah'ın koruyucusu, Perslerin samimi müttefiği olmaya karar vermişlerdi*" demektedir. [Bkz., Maurice H. Weil, *Le Tourkmenie et les Tourkmenes*, Paris 1880, s. 88.] Gerçekte de İngilizler Esterabad'da açtıkları konsolosluğun İran'ın bu bölgesinin işgalini önlediğini ileri sürmekten geri durmamıştır. Bkz., C. T. Marvin, *Reconnoitring Central Asia: Pioneering Adventures in the Regions Lying Between Russia and India*, London 1884, s. 173vd.

hâlihazırda gösterdiği dostluğa güvenilemeyeceğini vurgulayarak Türkmen işi bittikten sonra sıranın İran'a geleceğini örnekleriyle izah etmiş ve halen Ruslara "*gösterilen kolaylık ve yardımların İran'ın geleceği aleyhine hizmet demek olduğunu*", ifadeyle Hindistan faktöründen hareketle sağlanacak İngiliz desteğiyle Rusların durdurulabileceğini bildirmiştir. Bu hususta benzer görüşlere sahip olup o arada İngiltere yerine Ruslarla yakın ilişkiler içerisinde bulunduğu için İran'ı eleştiren İngiliz Sefiri Thomson ile yaptığı görüşmeye de işaret eden Fahri Bey'in bu girişimi her hangi bir sonuç vermese de Osmanlı'nın Türkmenlere gösterdiği ilgi ve teveccühü ortaya koyması bakımından önemlidir.⁷⁶

İngiltere ve Osmanlı sefirlerinin işaret ettikleri üzere Kaçarlar, Türkmenlere karşı Ruslara erzak sağlıyor ihtiyaç duyulan bir kısım mal ve emtiayı temin ediyordu. Nitekim Birinci Göktepe savaşından sonra Türkmen topraklarını işgal edecek kuvvetlerin başına getirilen General M. D. Skobelew,⁷⁷ Kurmay Başkanı Nikolay Ivanoviç Grodekov'u İran'a yollayarak Esterabad ve Horasan'da gerekli iase hazırlığını

⁷⁶ Gerçekte "93 Harbi"nden yeni çıkmış olan Osmanlı Devleti'nin yapabileceği bir şey bulunmamaktaydı. Ona rağmen bir yandan Hive, Afganistan, Buhara ve benzeri bölgelere derviş kılığında istihbarat görevlisi göndermek suretiyle Türklerin birliğini ve teşkilatlanmasını sağlamada yardımcı olmaya, diğer yandan İran ile İngiltere arasında bir ittifak sağlayarak Rusların Türk ülkelerine daha fazla yayılmasının önüne geçmeye çalıştığı görülmektedir. Rus Konsolosun bu konudaki raporu için bkz., Ahmet Annaberdiev, s.10vd.

⁷⁷ Suvarov ve Kutuzov'dan sonra Rusların yetiştirdiği en büyük general olarak kabul edilen M. D. Skobelew, Plevne'de gösterdiği başarıyla şöhret olmuştu. Tedavi kabul etmeyecek derecede Türk düşmanı olduğu anlaşılan bu kişiye göre "*Türkmenler, yer küresindeki siyah lekedirler. Bu durum, onlara tahammül etmekte olan insanlık için utançtır*". Yine bu kişi, ölmek üzere iken kendisine yöneltilen "*Göktepe kalesinde günahsız sekiz bin insanı katlettiğiniz için Tanrı'nın önünde vicdan azabı çekiyor musunuz?*" sorusuna da "*sayının seksen bin olmadığına pişmanım*" diye cevap verebilecek kadar zihin ve ruh sağlığı bozuk birisidir. Keza bu general, askerlerini son taarruz emrini vermeden önce 18 Haziran 1880'de General Kuropatkin'e "*Asya'yı sadece boyunduruk altına almamalı; bilâkis onu hissedilir derecede dövmek gerekir*". Diye yazmaktaydı. Bkz., Ahmet Annaberdiev, s.14.; Bu kişi ve Göktepe Savaşı ile ilgili Batıda hazırlanan eserlere örnek olmak üzere bkz. Charles T. Marvin, *The Eye-Witnesses Account of the Disastrous Russian Campaign Against the Akhal-Teke Tutkomans; Discribing the March Across the Burning Desert the Stroming of Dengeel Tepe and the Disastrous Retreat to the Caspian*, London 1880,.; A. Prioux, *Les Russes dans l'Asie Centrale. La Derniere. Campagne de Skobelew*, Paris 1886, ; Maurice H. Weil, *L'expédition du General Skobelew contre les Tourkmenes et la prise de Gheok (Denghil) Tepe*, Paris 1881, Ayrıca bkz. M. Saray, *The Turkmens in the Age of Imperialism: A Study of the Turkmen People and their Incorporation into the Russian Empire*, Ankara 1989.

tamamlamıştır.⁷⁸ Böylelikle Ruslar, İngiltere'nin tüm karşı çıkışına rağmen İran'dan gerekli erzakı temin etti. Böylelikle Kaçarlar 1881'de Rusların gerçekleştirecekleri Türkmen katliamına önemli ölçüde destek sağlamış oluyorlardı.

Bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra 4 Ocak 1881 günü harekete geçen Ruslar Türkmen direnişini kırmak için Göktepe kalesinin çevresini tamamen mayınladılar. Ardından kale top ateşine tutuldu. Rusların tüneller kazarak yerleştirdiği mayınların farkında olamayan Türkmenler göğüs, göğse başlayacak savaşı beklemekteydi. Mükemmel şekilde donatılan Rus askerlerine karşı ilkel silahlarıyla karşılık vermeye çalışan Türkmenler büyük bir mücadele örneği vermektedir. Ruslar, 24 Ocak 1881 tarihinde umumi taarruzu başlattı. Öğle vaktine kadar top atışıyla kale dövüldükten sonra plan gereği geri çekilerek birden mayınlar ateşlendi. Patlamanın şiddetiyle kale duvarları tamamen çöktü. Çoğunluğu çocuk ve kadınlardan oluşan Türkmenler kaçmaya çalışırsa da Rus askerleri tarafından katledildiler. Yıkılan kale duvarları arasında savaşı sürdüren Türkmen birlikleri de Rus askerlerine karşı koyamayarak birer birer şehit düştü. 25 Ocak 1881günü Göktepe'ye hâkim olan Ruslar sadece savaşan erkek nüfus değil, aynı zaman da sivilleri de yok ederek tam bir katliam yaptılar. Katledilen Türkmenlerin sayısı ile ilgili çeşitli rakamlar ileri sürülmekle birlikte genel görüş altı bin Türkmen'in şehit, 5 bin kadın ve çocuğun da esir edildiği yönündedir.⁷⁹

Gök-Tepe katliamı sonrasında Osmanlı Devleti'nin İran Sefiri Fahri Bey'in değerlendirmesi oldukça manidardır. O Hariciye Nezareti'ne gönderdiği mektupta Göktepe hezimetinin sebebi olarak ve öteden beri Teke Türkmenlerine husumet besleyen İran tebası dört bin kadar Yomut atlısının Rusların hizmetine girmesine bağlamaktadır. Fahri Bey iki gün önce bu hususu İran Hariciyesine bildirerek onları gerekli tedbirleri almaları yönünde de uyarmıştır. Ancak onun İran hükümetini olaylara seyirci kalmaması ve daha duyarlı olması yönündeki telkinler bir sonuç vermediği gibi Tahran'daki Rus Sefiri İvan Zinoviyev'in Nasreddin Şah'a Göktepe'nin işgalini bildirmesinin akabinde

Şah, başarılarından dolayı Ruslara tebrik etmekten geri kalmamıştır.⁸⁰ Ayrıca aynı yıl imzaladığı sınır anlaşmasıyla da Türkmenlerin ikiye bölünmesine sebep olacaktır.⁸¹

1881 Rus-İran sınır Antlaşması, coğrafi özellikler göz önünde bulundurularak yapılmış etnik özellikler dikkate alınmamıştır. O yüzden pek çok meseleyi de beraberinde getirmiştir. Mesela, parçalanarak İran tarafında kalan göçebe Türkmenlerle sınır nehirlerin kullanımı konuları belirsiz kalmıştır. Yerleşik Yomut ve Göklen boyları Esterabad'ın Türkmen Sahra kesiminde iskân edilirlerken her iki boyun temsilcileri olan fakat göçebe yaşayan Türkmenler ise Esterabad yaylaklarında senede en fazla dört ay geçirdikten sonra yılın kalan süresini geçirmek üzere Etrek nehrinin sağ kıyısına göç etmekteydi. Yani göçebe Türkmenler, kışın "İran tebaası", ilkbahardan sonbahara kadar ise bağımsız olarak yaşamaktaydılar. Yerleşik, yani *çomur* Türkmenlerinin durumu anlaşılır ise de göçebe, yani *çarva* Türkmenlerinin durumu belirsizliğini korumuştur.

İran ile Rusya arasındaki sınır belirlenirken Türkmen Sahra ikiye bölündüğü gibi iki ayrı devletin tebaası haline getirilen Türkmenler arasındaki ilişkiler de büyük ölçüde sınırlandırılmıştır. Ona rağmen Rusya'nın 1898'den itibaren Türkmenlerden vergi toplamaya başlamasıyla büyük bir kesim İran'a göçecek bunun üzerine Kaçarlar yeni gelen Türkmen gruplarını itaat altına almak için defalarca Türkmen Sahra'ya ordu sevk etmek zorunda kalacaktır. Türkmenler, kendilerine yönelik bu askeri harekâta civarı yağmalamakla cevap verecektir. Ancak bu dönemde İran Türkmenlerinin bütünlüğü parçalanacak Caferbay, Atabay ve Göklenler arasında iç çatışmalar patlak verecektir.

XX. yüzyıl başlarında Kaçarların Rusya'nın yardımıyla bölgede telgraf hattı ve sırında gümrükler oluşturmaya başlaması uzun süren tartışma ve çatışmaları da beraberinde getirmiştir. Sonunda uzun bir süredir devamlı askeri harekâtlarla karşı karşıya gelen ve büyük zayıat veren Türkmenler bu durumu kabul etmek zorunda kaldı. Ona rağmen ilerleyen zaman içerisinde merkezi devlet Türkmenleri birbirine düşürerek onları iyice kontrol altına almaya çalışacak, bunda da başarılı olacaktır. Ona rağmen

Türkmenler 1907'de bir kere daha ayaklandı. Ancak meşrutiyetin ilanı üzerine yeni anayasaya karşı çıkarak Kaçar Mehebbet Ali Şah ile işbirliğine yönelerek onunla

⁷⁸ Skobelew, Grodekov'a verdiği talimatta da "Erzakların hızlı ulaşması çok önemli, bu harekâtın süresini azaltacaktır, bu yüzden harekâtın süresini uzatmak ve muazzam masraflar yapılmaktansa İran'a fazladan vermek daha doğrudur. Kısacası paraya da, hediye de acımayın, yeter ki Gök-Tepe'ye yakın mevkide erzak bulunduralım" demekteydi. Bkz., Ahmet Annaberdiev, s.14vd.

⁷⁹ Bkz. Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri..., s. 108.; Yazar, buradaki kaydında haklı olarak Gök-Tepe savaşı, dünya tarihinin acıklı ve dehşetli bir parçası olan XIX. yüzyıl tarihinin bir kan banyosu oldu" demektedir. Aslında 93 harbinden sonra Doğu'da Türklüğe vurulan bu büyük darbenin Türk ve dünya tarihi açısından yeterince değerlendirilmediği kanaatindeyim.

⁸⁰ Baymirza Hayit, s.111

⁸¹ 9 Aralık 1881 yılında Tahran'da, İran Hariciye Veziri Mirza Said Han ile Rusya'nın Tahran Sefiri İvan Zinoviyev arasında imzalanan 9 maddelik antlaşma gereğince Etrek nehri İran ve Rusya arasında sınır teşkil edecekti. Ona rağmen bu sınırın çok önceden çizildiği ve 1837 yılında Rus Çarı I Nikolay ile Tiflis'te bir araya gelen İran hükümdarı Muhammed Şah'ın içki sofrasında Etrek-Gürgen Türkmenlerinin kaderini bir çırpıda çözdükleri, keza İngiliz danışmanlarının tavsiyesiyle Muhammed Şah'ın Nikolay'dan Rusya'nın etki alanının Etrek nehrinin güneyine geçmemesi ricasında bulunduğu onunda sözlü olarak bu ricayı kabul ettiğini sözlü olarak bildirdiği yönündeki iddialar için bkz., Ahmet Annaberdiev, s.16.

birlikte Tahran üzerine yürüdüler. Bu grup, Lor ve Bahtiyariler tarafından Veramin'de bozguna uğrattılırken Hacı Recep Ahud Allah Kulu Hanoğlu'nun önemli bir Türkmen lideri olarak parladığı görülmektedir ki, bu Türkmen beyi hem Rus, hem de Kaçar hanedanına karşı direnmiş ve halkın büyük sevgisine mazhar olacaktır.

1919'da da İran İngiltere'nin himayesi altına girerken Türkmenler bir kere daha Merkezi hükümeti tanımayarak istiklallerini kazanmaya çalışmış, o arada Rusya'da patlayan ihtilaldan da istifade ederek⁸² 20 Mayıs 1924'de Türkmenistan Cumhuriyetini ilan etmiştir. Osman Han bu cumhuriyetin ilk Cumhurbaşkanı seçilecektir. Ama İngilizlerin desteği ile Rıza Pehlevi'nin İran tahtına el koyması ve Fars kökenlilerin hakim olacağı güçlü bir merkezi hükümet kurmak üzere harekete geçmesi çok şiddetli çatışmaları da beraberinde getirecek ve Türkmenler on yedi defa Şah'ın ordularını mağlup etmelerine rağmen 1926'da teslim olmak zorunda kalacaklardır. Bu tarihten sonra da Türkmen ayaklanmaları görülecek ama bunlar fazla etkili olamayacaktır. Sadece 1980'de Sosyalist Fedai Örgütü'nün önderliğinde başlayan ve Gümbet i Kavus'un başkent ilan edildiği ayaklanma önemli ise de aynı yıl şiddetle bastırılacak ve Türkmenlerin en son özerklik talepleri de böylelikle ortadan kaldırılmış olacaktır.⁸³

Kaçar hâkimiyetinin yerine tesis edilen Pehlevi rejimi özellikle İngilizlerin büyük çabası sonucunda oluşturulan "*İran/İranlılık*" olgusunu daha da geliştirip tam manasıyla bir "*iranizm*" ya da "*farsizm*"e dönüştürürken Farsların dışında kalan doksandan fazla etnik grup da Farslaşmayı hızlandıracak şekilde "*İran*" kimliğiyle temsil edilmeye başlandı.⁸⁴ Bu etnik gruplardan birisi de ülkenin en kalabalık toplumunu teşkil eden Türkmenlerdi. Pek çok bölgede olduğu gibi Batılılarca burada da göz ardı edilen husus İran'ın, tarihinin hiçbir döneminde bir tek etnik kimliğin varlık alanı olmadığıdır. Nitekim Medler, Persler, Pehleviler yani eski Partlar ve Arapların da bölgeye Türkmenler gibi birer işgalci/fatih olarak hariçten gelmiş olduğudur. Bir başka deyişle bu gün İran coğrafyasının yerlisi, yani "*aborojen*" sayılabilecek her hangi bir etnik grup

⁸² Bu gelişmelerden hemen önce bölgedeki durum hakkında geniş bilgi için bkz., A. Z. V. Togan, *Hatıralar*, Ankara 1999, s.404vd.

⁸³ Geniş bilgi için bkz., R. Blaga, s.319vd.

⁸⁴ Tarihi kayıtlarda "*Persia*" vb. adlarla anılan İran coğrafyası İslam hâkimiyetinden sonra "*Acem*" ya da "*Fars*" ülkesi olarak anılmaya başlanacaktır. Her ne kadar Avesta'da var olduğu iddia edilse de "*İran*" tabirinin ortaya çıkışı Safevi hakimiyeti dönemine rastlar. Ancak bu dönemde sadece birkaç kaynaktan yer alan bahse konu tabir Kaçarlar döneminde "*Mamâlik-i Mahruse-yi İran*" şeklinde devletin resmi adı içerisinde yer alacak ve özellikle İngilizler tarafından iyice yaygınlaştırılarak zihinlere yerleştirilecektir. Bkz., Ahmet Annaberdiev, *İran Türkmenleri 1881-1979*, İstanbul 2006, s.XIII. (Marmara Üniv. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü basılmamış doktora tezi)

bulunmamaktadır.⁸⁵ Buna karşılık Selçuklularla İran'a hâkim hale gelen Türkmenler bu ülkede, bin yılı bulan bir zaman dilimiyle en uzun süre hâkim olmuş siyasi, iktisadi, içtimai vs. her yönden silinmez izler bırakmıştır. Bir başka deyişle bu bin yıllık sürede İran Türkleri/Türkmenleri bu ülkenin medeni, kültürel, sosyal ve edebi mirasının temel taşları, başlıca koruyucuları ve sürdürücüleri olmuştur. Onun içindir ki, XX. yüzyılın başlarına kadar İran her yönüyle bir Türk yurdu olarak görülmüştür.

Bu tarihi süreçte İran Türkmen halkının yeni ve eski ikişer gruptan teşekkül ettiği görülmektedir.⁸⁶ Eski grup Yomut ve Gölken boylarıdır. Bunlar Türkmenistan ile Türkmen Sahra'da⁸⁷ yaşarlar. İran Türkmenlerinin çoğunluğunu oluşturan Yomutların alt grupları Caferbay, Atabay, Gocuk, Behke vs.dir. Bunlar Türkmen Sahra'da Bendere Türkmen, Gamıştepe, Akkale, Ecemli, Hocanefes, Aydırviş, Gümbet ve çevresinde

⁸⁵ Ahmet Annaberdiev, s.VII.

⁸⁶ Esasen, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İran Türklerinin o arada bu ülkede yaşayan Türkmenlerin de çok daha kesif bir şekilde yaşadıkları üç bölgede yoğunlaşarak varlıklarını dolayısıyla gelenek ve kültürlerini sürdürmeye çalıştığı dikkati çekmektedir. Halen devam eden bu vaziyet dâhilinde Türklerin yoğun olarak yaşadığı üç bölgeden birincisi, "*Güney Azerbaycan*" ya da "*Kuzey-Batı Türk Yurtları*", ikincisi "*Kuzey-Doğu Türk Yurtları*" üçüncüsü de "*Güney ve Merkez Türk Yurtları*" adıyla anılmaktadır.[Bu tasnif Ali Rıza Sarrafi tarafından yapılmıştır. Bu bölgelerin sınırları ve üzerinde yaşayan Türkmenler ile ilgili geniş bilgi için bkz., A. Kafkasyalı, s.23-25 ; Ali Rıza Sarrafi, "*İran Türklerinde Coğrafya ve Ahali Sayısı*", *Dilmaç Dergisi S.2 (2005)*, s.61vd.] Bu bölgelerin dışında yer alan Kirman ve Belucistan gibi muhtelif bölgelerde de dağınık bir şekilde yaşayan Türkmen boyları mevcuttur. [İran Türkmenlerinin aslı, nesebi ve yaşadığı bölgeler hususunda ayrıca bkz., Abdullah Karagözlü Hemedani, *Diğer Türkmen; Sefernâme i Piser i İtimad i Sultana*, Taberistan 2004, s.19-41] Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde İran'daki Türk nüfusunun günümüzde 30 milyonun üzerinde bir rakamla ifade edilebileceği anlaşılmaktadır. [Bkz., Cevat Hey'et, "*İran'da Türk Kültürünün Durumu*", *Varlık Dergisi, S.133-2 (2004)*, s. 129 vd.] Bu sayı da neredeyse İran nüfusunun yarısına tekabül etmektedir. Bu husus ülkedeki Lor, Kürt, Arap varlığı ile birlikte düşünüldüğünde hâlihazırda İran devletinin siyasî dokusunu şekillendiren Fars nüfusun azınlıkta kaldığı açıkça görülür.

⁸⁷ Türkmen Sahra tabiri Hazar Denizi'nin doğusu, Etrek ırmağının güney sınırı ve Alburz dağlarının kuzey hattı arasındaki bölgeyi ifade eder. Burası iki kısma ayrılır. Birincisi Kelale, Gelidağ, Karabalkan, Muravetepe, Hesarçe, Cergelan'ı içerisine alan ve genellikle Yomutlarla meskun olan Dağlık ya da doğu bölgesidir. İkincisi, Etrek ırmağının güney ve güneydoğusu ile Alburz dağlarının ormanlı yamaçlarıyla çevrili Gurgan bozkırını içeren ovalık, ya da batı bölgesidir. Bölgenin önemi sebebiyle Pehlevi hanedanı yöredeki Türkmen varlığını etkisizleştirebilmek için demografik yapıyı değiştirmeye çalışmıştır. Bunun sonucunda İran'ın diğer bölgelerinden çeşitli milletlere mensup gruplar Türkmen Sahra'ya getirilip yerleştirilmiştir. Geniş bilgi için bkz., R. Blaga, s.315vd.

Peyker, Deveci, Aksahne, Daşlıburun, Gamişan, Düğüncü, Yılga ve çevresinde yaşar. Bu gruplardan Caferbaylar Türkmenlerin en gelişmiş boyudur ve Hazar denizi kıyılarında yerleşmiştir. Atabaylar ise Türkmen Sahra'nın kuzeyinde meskündür. Göklen boyunun yerleştiği bölge, dağlık bölgedeki Kalele, Cergelan, Ayderiş, Dil dağı, Karabalkan Muravetepe, Hisarca, Gölken, Gümbet ve çevreleriyle Bocnurd kentinin kuzeybatı dağlık kesimine doğru uzanan alanlardır.⁸⁸

Yeni grup, Nuhilli, Miçerli ve Teke boyunun bir kısmıdır. Bunlar 1918'de Birinci Dünya Savaşı sırasında hayvanları ile birlikte İran'a göç ederek Cergelan, Gümbet yakınları ile Bocnurd'un batısına yerleşen Türkmen gruplarıdır. Bunlardan Tekeler, Türkmen Sahra'nın uzak doğusunda Hesarçe'de, Yomut ile Göklenlerin arasındaki bölgeye yerleşmiştir. Deregez ve Serahs bölgelerinde de Türkmenler vardır. Son yıllarda bütün Türkmen gruplarının Gumbet i Kavus'ta yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Buradaki Türkmenlerin yüzde yirmisi kentlerde, geri kalan kısmı da köylerde yaşar. Bu bölgenin dışında Horasan'ın doğu bölgesinde Bocnurd Şehri'nde, Kuçan'da Aladağ dağları ve Serahs kenti çevresinde de Türkmenler yaşamaktadır. Yine, Türkmenlerin özel bir grubu olan Belişlerin Kazakistan'dan halen yaşadıkları bölgeye göç ettiği söylenmektedir.

Bazı tarihçiler X-XI yüzyılda batıya doğru göç eden ve İslam dinine giren Oğuzların hepsine Türkmen denildiğini kaydederler. Bu tespit doğrudur. Nitekim zamanla bütün Oğuzların İslam dinine girmesi ile oğuz ve Türkmen kelimeleri eş anlamlı hale gelmiştir. Ama zamanla Müslüman oğuzların bölünmesiyle Türkmen, Azeri ve Türkiye Türkleri ortaya çıkmıştır. Onun için bu gün sadece Türkmence konuşan Oğuzlara Türkmen denmektedir.⁸⁹ Bu bağlamda Türk, Türkmen ve Oğuz tabirlerinin İran'da neyi ifade ettiği hususunu açıklama zarureti ortaya çıkmaktadır. Zira bu tabirler İran'da genel manada algılanışları yanında farklı anlamlar da ihtiva etmektedir. Anadolu'dan sonra en kalabalık Türk nüfusuna sahip olup hemen hemen yer yöresinde Türk izine rastlanan İran'da bu etnik grubu tek bir kimlik içinde birleştiren şey halen "Oğuz kimliği"dir.

İran Türkmenleri, Horasan Türkleri, Kirman ve Fars eyaletlerinde oturan Türkler, Azerbaycan ve ona komşu alanlara dağılmış Türkler ve güneybatı İran'da geniş

⁸⁸ Halen İran Türkmenlerini boy kimliği açısından Yomutların Caferbay ve Atabay kollarıyla Göklenler temsil etmektedir. Bunların yanında Teke ve Nohur Türkmenleri de hatırı sayılır boylardandır. Bkz., Ahmet Annaberdiev, s.XXXV.

⁸⁹ Türkmen adı ve anlamı hakkında bkz., B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara 1971, s.227vd.; Seyitnazar Ernazarov, "Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Adların Anlam Farklılıkları Üzerine", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 2002; Bildiriler*, (Ankara 8-10 Mayıs 2002), Ankara 2004, s.56-62.

bir alana dağılan Kaşkayları birleştiren tarihi kimlik "Oğuzluk"tur. Bu tarihi köken esas alındığında İran ile Anadolu'nun oldukça yakın tarihi bir gerçeğin uzantısı oldukları görülmür.⁹⁰ Bu bağlamda *Türkmen*⁹¹ adı XIII. yüzyıldan sonra kalabalık Oğuz gruplarına verilen genel bir ad olsa da zamanla bir genel, bir de özel anlam kazanmış ve aynı anda farklı iki toplumu ifade eder hale gelmiştir. Nitekim Türkmen kimliği bugün özelde Türkmenistan ahalisinin etnik adıdır. Ancak bunların aynı zamanda Azerbaycan, İran ve Anadolu Türkleriyle müşterek bir etnik kimlik temelinde birleştiği gerçeği mevcut ayrımı bazı dil özellikleri ve yaşanan farklı coğrafyalarla sınırlı hale getirmektedir.

Günümüzde "*Türkmen*" adını Irak Türkleriyle Anadolu'daki halkın büyük çoğunluğu da kullanmaktadır. Etnik ve köken bakımından aynı olan bu topluluklar arasında dil açısından bir takım farklılıklar oluşmuştur. Buna rağmen Irak Türkmenleriyle Anadolu, İran ve Azerbaycan Türkleri dil yönünden de belirgin bir yakınlığına sahip olup birbirleriyle de rahatça anlaşabilmektedir. Türkmenistan, Kuzey Afganistan ve Kuzeydoğu İran sahasında yaşayan Türkmenler ise belirli bir lehçe kullanarak yeni bir Türk kimliği meydana getirmiştir. Bunu belirtmekteki amacımız genel anlamda bir tanımlamayı esas alarak Türk toplulukları arasında her hangi bir kimlik kargaşasına sebep olmamaktır.⁹² Bu noktada İran'da yaşayan Türkler arasında Türkmenler tarihi boy kimliklerine bağlı kalarak varlıklarını sürdüren milli ve ananevi değerlerine tavizsiz sahip çıkan bir Türk grubunu teşkil etmektedir.

Türkmence, Türk dillerinin Oğuz grubuna dâhildir. Azeri ağız ve Anadolu Türkçesine çok yakındır. Fakat bu dillere göre eski ve doğu Türkçe özelliklerinin daha iyi korumuştur. Türkmencenin Azeri ağızından daha ziyade Anadolu ağızına daha yakın olduğu söylenmektedir. Sıradan bir Anadolu köylüsü bir Yomut ya da Gölken ile bir Azeriden daha kolay anlaşır. Bu da gösteriyor ki, Türkmence, Azeri ağız ve Türkiye Türkçesinin tersine Farsça ve Arapçadan daha az etkilenmiştir. Buna karşılık Türkmence XII-XV. yüzyıllar arasında Kıpçak ağızının etkisinde kalmış⁹³ XV-XVII yüzyıllar arasında ise gelişmiş bir yazı dili olan Hakani Türkçesinden etkilenmiştir.⁹⁴ Onun için Türkmen ağızı doğu ve batı Türkleri arasında tam bir köprü oluşturmaktadır.

⁹⁰ Ahmet Annaberdiev, s.VII.

⁹¹ Bu kelimenin etimolojisi hakkında pek çok çalışma mevcuttur. Örnek olmak üzere bkz., Ahmet Annaberdiev, s.2vd. ; Oğuz/Türkmen aynılığı ve Oğuz kelimesinin etimolojisi için ayrıca bkz., F. Sümer, *Oğuzlar...*, s.1-3

⁹² Ahmet Annaberdiev, s.IX.

⁹³ Örnek olmak üzere bkz., H. Bice, *Divan-ı Hikmet*, İstanbul 1993 ; Ahmet Yesevi, *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*, [nşr., K. Eraslan], Ankara 2001.

⁹⁴ Buna örnek olmak üzere bkz., Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime ;Türkmenlerin Soykütüğü*, [nşr., Z. Kargı Ölmez], Ankara 1996.

Türkmen ağzıyla yazılmış ilk eser 1230 yılında meydana getirilen Kıssa i Ali'dir. XIV. yüzyıldan Muhabbetname, Muinü'l Murid ve Hüsrev ü Şirin onu takip eder. XV. yüzyıl eserleri olan Revneki, İslam ve Bozoğlan'da Türkmence özellikler iyice belirginleşmektedir. Ancak, doğudaki Türkmenler arasında gelişmiş bir yazılı edebiyatın ortaya çıkışı XVIII. yüzyılda mümkün olacak destanlar, masallar, atasözleri, bilmeceler ve türküler gibi pek zengin halk edebiyatı ürünlerine sahip olan Türkmen dili bu sırada çok parlak edebi örnekler verecektir.

Türkmen edebiyatı, başlangıçta halkın hayat tarzı, işleri, örf ve adetleri gibi konularını işler.⁹⁵ Destanlar hem nazım hem de nesirle ifade edilir. Destan kahramanlarının iç dünyalarına önem verilir. Göroğlu, Hüylrukga Hemra ve Şasenem Garip bunların başlıcalarıdır. Özellikle Göroğlu Türkmenler arasında vatanseverlik, kahramanlık ve mücadele hislerini kuvvetlendirmiştir. Masallar genellikle tipik Türk masallarının özelliklerini taşır. Kahramanların en küçüğü, karakterce diğerlerinden daha kuvvetli ve beceriklidir. Hayvanlar masallarda büyük rol oynar ve çoğunda konuşurlar.⁹⁶ Tipler çok kuvvetlidir. En fazla kullanılan sayı yedi ve kırktır. Türkmenler aynı zamanda zengin bir atasözü hazinesine sahiptirler. Hayat felsefeleri, kıssa cümleler içerisinde çok güzel bir şekilde özetlenmiştir.⁹⁷ Bilmecelerinde ise genellikle Türkmenlerin kendi hayatlarında kullandıkları şeylerin isimlerine yer verilmiştir. Türkmen halk edebiyatında en geniş yeri tutan türküler, asırlar boyunca ozanlar/bahşılar tarafından söylenegelmiş, hepsinde sevgi, kahramanlık, tabiat güzelliği ve hayvanlara, özellikle de atlara geniş yer verilir.⁹⁸

İran Türkmenlerinden Mahdum Kulu Feragi (1733-1790) Türkmen edebiyatının en büyük şairi sayılır.⁹⁹ Diğer önemli ozanlardan Azadi, Seydi, Zelili, Kemine Molla Nefes, Meteci, Mağrupi vs.yi sayabiliriz. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Döwlet Muhammed Azadi, Nur Mehebbet Endelibi ve özellikle Mahdum Kulu'nun ortaya çıkışı ile Türkmen

⁹⁵ Toplum içerisinde olgunlaşmış, önder tipler olarak şairlerin, halkın gerçekten samimi, saf ve sade davranış biçimine tercüman oldukları hususunda bkz., F. Türkmen-G. Geldiev, **Türkmen Şiiri Antolojisi**, Ankara 1995, s.XIV

⁹⁶ Bkz., Selcan Sağlık, "Türkmen Türkçesinde Hayvan Adlarının Olumsuz Anlamda Kullanımları Üzerine", **Acta Turcica I/1-2** (Temmuz 2009), s.17-27.

⁹⁷ Bu hususta geniş bilgi için bkz., M. Kılıç, **Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri ; Türkmen Folkloru**, Bursa 1996.

⁹⁸ Mehmet Kara, **Türkmen Türkçesi ve Türkmen Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar**, Ankara 1998, s.102.;

⁹⁹ Mahdum Kulu hakkında İran'da yapılmış bir çalışma için bkz., Eman Kılıç Şad Mihr, "Mahtumgulu Ferâgî, Şâir-i Nâmdâr-ı Türkmen" **Edebistan V/52** (Nisan 1994), s. 48-50.

Edebiyatı iyice belirginleşmeye başlayacaktır.¹⁰⁰ Ancak, XX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Türkmen edebi dili meselesi ortaya çıkmış ve aydınlar arasında görüş ayrılığı doğmuştur. A. Gulmuhammedov Türkmenlerin aslının oğuz olduğundan hareketle edebi dil için Türkiye Türkçesinin esas alınması gerektiğini düşünüyordu. F. Efendizade de bu fikri destekliyordu. Ona göre Türkmence yeterince işlenmediğinden edebi dil için esas alınmamalıydı. O. Vefayev ise her ikisine de karşı çıkıyor Türkiye'deki Türkleri Türkmen olarak kabul ediyor ve edebi dil meselesinde Türkmençenin bizzat esas alınması gerektiğini ileri sürüyordu. Daha sonraki yıllarda Türkmenler arasında konuşulan yedi büyük ağızdan ikisi olan Yomut ve Teke ağızlarının özellikleri esas alınarak Türkmen edebi dili meydana getirilecektir. Ama Esrarı, Çavuldur, Sarıg, Salar/Salur ve Göklen aşiret dilleri de yaşamaya devam edecektir.¹⁰¹

Günümüzde Türkmen şiirinin teması çoğalmış, niteliği artmış, duygu yönü zenginleşmiştir. Okuyucunun hafızasından silinmeyecek şiirler artmaya başlamıştır. Şairler devir insanının duygularını güzel bir şekilde ifade etmeye çalışmaktadırlar. Eski şairler canlandırdıkları tiplerin daha çok dış görünüşlerini ele alırken yeni şairler başarıyla onların iç dünyalarına da yönelebilmektedir.¹⁰² Bunun yanında yerleşik hayata geçişle birlikte halk tabakaları arasındaki farkın azalmasıyla yeniden bir olma fikri itibar kazanmaya başlamıştır. Bu fikrin edebiyata yansması da çok belirginleşmeye başlamış ve yeniden büyük bir Türkmen devleti meydana getirmek, ülkeyi ve halkı kaldırmak, onlara zarar verecekleri yok etmek şairlerin çoğunda görülmeye başlayan duygular haline gelmiştir. Esasen Türkmen şairleri, bilhassa âşıklar/bahşılar Türkmen kimliğinin korunması ve yaşatılmasında önemli rol üstlenmiş bir zümredir.

İran'da Türkler/Türkmenlerin son iki yüz yıldır ikinci sınıf bir konuma itilmeye çalışılması ve yönetimden kaynaklanan diğer olumsuzluklar; mesela çoğunluğu oluşturan Türklerin kendi ana dilleri ile eğitim yapılmasına hiçbir şekilde müsaade edilmemesi, Türkçe basın yayın organlarının gelişip yaygınlaşmasına imkân verilmemesi¹⁰³ gibi hususlar onları âşıklık geleneğinin imkânlarını kullanarak kimliklerini, bir başka deyişle

¹⁰⁰ R. Blaga, s.317

¹⁰¹ M. Kara, s.107.; Türkmen şairlerinin çoğu Gölken boyundandır. Bu boyun lehçesi Azeri ağzına yakındır. Esasen Türkmen ve Azeri halk edebiyatları Tahir i Zöhre, Köroğlu, Leyla vü Mecnun ile Oğuz destanlarında ortaklırlar. Bkz, R. Blaga, s.317

¹⁰² Mehmet Kara, s.120

¹⁰³ Bu hususta geniş bilgi için bkz., M. Rıza Heyet, **19. Yüzyıldan Günümüze İran'da Türkçe Basın Yayın Hayatı**, Ankara 2005, VI+165s. (A.Ü.SBE'nde yapılmış ve halen basılmamış yüksek lisans tezi) ; Ali Rıza Sarrafi, "İran Türklerinin Dili ve Türk Folklorunun Araştırılmasındaki Sorunlar", **Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı (İçel 26-28 Mayıs 2000) Bildiriler**, Ankara 2002, s.643-653.

varlıklarını koruyup devam ettirmeye sevk etmiştir. Bunun sonucunda İran Türk âşık muhitlerinin iyice belirginleşmesine zemin hazırlanırken aynı zamanda dil, edebiyat, müzik ve diğer kültür değerlerinin temel taşıyıcısı olan Türk âşıklık geleneğini İran Türkleri için yegâne hayat kaynağı hâline getirecektir. Öyle ki, İran'da âşıklar ve onlara eşlik eden diğer sanatçılar çalgıları ellerinde nerede Türk varsa onların karşısına geçip Türkçe şiirler okumakta, hikâyeler anlatıp türküler yorumlayarak Türk dili, edebiyatı ile kültürünü ayakta tutmakta ve Türk ruhunu, Türk töresini asil bir evlat sadakati ile yeni nesillere aktarmaktadır¹⁰⁴

Sonuç olarak, Türk tarihi sadece Anadolu ya da her hangi bir bölgede gelişen olaylarla sınırlı tutulamayacağı gibi Türk edebiyatı da Anadolu veya yeryüzünün her hangi bir bölgesindeki Türk unsurlarından birinin gelenek dâhilinde, diğerinden farklı bir şekilde ürettiği özgün edebiyat verimlerinden ibaret sayılamaz. Bir başka deyişle Türk tarihi, edebiyatı, musikisi velhasıl Türk kültürü söz konusu olduğunda günümüzün siyasi-bölgesel sınırları anlamını yitirmekte, bu kültürün yaşatılıp yaşandığı her yeri bir bütün olarak düşünmek zorunluluğu hâsıl olmaktadır. Zira farklı coğrafyalarda, değişik kültür çevreleri içerisinde birbirinden bağımsız gelişen özde aynı unsurları görüp algılamak ve anlatabilmek bunları ancak bir bütünün parçaları olarak düşünmekle mümkündür.

KIRŞEHİR VE NİĞDE AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜNE KATKILAR

Dr. Songül Erdoğan*

Binlerce yıllık bir mazisi olan Türk dili hemen hemen dünyanın her yerinde kullanılmıştır. Orhun Abidelerinden günümüze birçok yazılı kaynağa sahip olmuştur. Sayıları sınırlı olan yazılı kaynakları takip edebilmemize rağmen aynı durun sözlü kaynaklar için mümkün olmamaktadır. İnsan ömrünün ortalama yetmiş, seksen yıl olduğunu ve her insanın bir kaynak olduğunu düşündüğümüzde sayısız dil malzemesi de ölen her insanla birlikte yok olmaktadır.

Halk ağızlarından sözcük derleme işi Türk Dil Kurumu'nun açıldığı ilk günden beri üzerinde çalıştığı bir konudur. 26 Eylül 1932'de toplanan Birinci Türk Dil Kurultayı'nda alınan kararlar arsında halk ağzından derlemeler yapmak vardır. Ancak uzak köylere kadar bütün yurttan derleme yapmaya Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin gücü yetmeyeceği için bu işe resmi organların yardım etmeleri hükümetçe uygun görülmüş ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 21/11/1932 tarihindeki toplantısında 13507 numaralı kararname ile Söz Derlemesi Talimatnamesi yayımlanmıştır.

1933 yılında bütün yurttan bir derleme seferberliği başlamıştır. 1933 yılı içinde birkaç bin derleyicinin çalışma ürünü olan 126.000 fiş gelmiştir. 1934 yılı içinde gelenlerle birlikte derleme fişlerinin sayısı 153.500'e ulaşmıştır. Bu 153.500 fişten yararlanarak 1935'te başlayan çalışmalarla Söz Derleme Dergisi meydana getirilmiş ve 1939-1951 yılları arasında 4 cilt olarak basılmıştır. Bu dört cilde 1952'de 5. cilt 1957'de 6. cilt eklenmiştir. 1957'de Söz Derleme Dergisi üzerindeki çalışmalar sona ermiştir.

Söz Derleme Dergisi dilimizin zengin bir dil hazinesi olmakla birlikte tamamlanması ve düzeltilmesi gereken yerleri vardır. Halk ağzından geçen birçok kelimenin yer almaması, bazı kelimelerin gerçek anlamlarında yanlışların bulunması, halk ağzında kullanılan bazı seslerin (h,ñ,é) yansıtılmaması gibi sebeplerden dolayı ikinci bir derleme yapılması uygun görülmüştür. İkinci derleme çalışmaları sekiz yıl sürmüş, 1952 başından 1959 sonuna kadar üç defa tekrarlanan

¹⁰⁴ Geniş bilgi için bkz., Ali Kafkasyalı, s.25-30.

* Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili Öğretmeni